

Beylikler Döneminde Ortaya Konan Kur'an Tercümelerinin Dili Hakkında

*About the Language of the Qur'an Translations Revealed During the Anatolian
Beyliks Period*

Nurcan Öznal Güder*
Mustafa Özkan**

* Dr., İÜ - Cerrahpaşa Hasan Ali Yücel
Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi
Orcid Id: 0009-0007-6785-6208

** Prof. Dr., İÜ Edebiyat Fakültesi Türk
Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi
(Emekli)
Orcid Id: 0009-0001-7919-3153

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Dr. Nurcan Öznal Güder, İÜ - Cerrahpaşa
Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi
Öğretim Üyesi, İstanbul-Türkiye,

E-posta / E-mail:
nurcan.guder@iu.edu.tr
mmożkan@istanbul.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date:
24 Kasım 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
12 Aralık 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:
Nurcan Güder, Mustafa Özkan, "Beylikler
Döneminde Ortaya Konan Kur'an Tercümelerinin
Dili Hakkında", *Türk Dünyası
Araştırmaları* 137, Sayı 271, (2025): 1-38.

doi: 10.55773/tda.1395551

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA
2.0 tarafından lisanslanmıştır. /
This article is licensed under a Creative
Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Selçuklu Devletinin yıkılmasından sonra bu devletin hâkimiyet sınırları içinde kurulan beyliklere Anadolu Beylikleri adı verilmektedir. Bunlar Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Türkmen beyleri tarafından kurulmuşlardır. Kurulan her beylik yıkılan Selçuklu Devletinin yerini almak istediğinden birbirleriyle sürekli bir mücadele halinde bulunuyorlardı. Aralarında bu mücadele devam ederken bilimsel çalışmalara da önem veriyorlar, yönetimleri altındaki bölgelerde bilimsel çalışmalar yapılmasına da özen gösteriyorlardı. Ayrıca sanatçıları destekleyerek onların Türkçe eser yazmalarını da özendiriyorlardı. Beylerin bu yakın ilgisi sayesinde Beylikler döneminde gerek telif gerekse tercüme pek çok Türkçe eser yazılmıştır. Bunlar arasında Kur'an tercümeleleri, Türk dilinin tarihsel sözlük çalışmaları ve Türk nesir dilinin gelişim çizgisini belirlemek açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bu yazıda Beylikler döneminde yazılan Kur'an tercümeleleri tanıtılıp bunların dili üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Beylikleri, Tercüme Eserler, Kur'an Tercümeleleri, Türk Dili Tarihi.

Abstract

After the collapse of the Seljuk Empire, the principalities established within the borders of the domination of this state are called Anatolian Beyliks. They were established by Turkmen beys (chiefs) in various regions of Anatolia. Since every "beylik" established wanted to replace the destroyed Seljuk State, they were in a constant struggle with each other. While this struggle was going on among them, they also attached importance to scientific studies, and they also took care to establish structures such as madrasahs and libraries in order to ensure that scientific studies were carried out comfortably in the regions under their management. They also supported artists and encouraged them to write works in Turkish. Thanks to this close interest of the beys, many Turkish works, both copyrighted and translated, were produced during the Beyliks period. Among these,

translations of the Qur'an have a special importance in terms of the history of the Turkish language. In this article, we will focus on the language of the Qur'an translations written during the Beyliks.

Keywords: *Anatolian Beyliks, Translated Works, Qur'an Translations, History of Turkish Language.*

Giriş

Beylikler dönemi hem Türk dili hem de Kur'an tercümelere açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Çünkü o zamana kadar Selçuklu Devletinin yönetimi altında bulunan yerlerde Türkçe resmi dil ve edebiyat dili durumunda değildi. Selçuklularda bilimsel çalışmalarda ve yazışmalarda Arapça; edebi eserlerde Farsça kullanılıyordu. Bu iki dil, özellikle Farsça, yönetim çevrelerince büyük itibar görüyor, devletin resmi dili olarak kullanılıyordu. Türkçe ise halk arasında bir konuşma dili düzeyinde kalıyordu. Fars diline karşı bu ilgi yalnızca Anadolu Selçuklularında görülüyordu; Türkistan'da da durum farklı değildi. Hatta Çağatay Türkçesinin kurucusu Ali Şir Nevai, Türk gençlerinin kendi dillerine bu denli kayıtsız kalmalarını eleştirerek Farsçanın Türkçeden daha ileri düzeyde bir dil olmadığını söylüyordu. Bu görüşünü ispatlamak için de "İki Dilin Karşılaştırması" anlamında *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adında bir eser yazmıştı. Bu eserinde Nevai, Türkçenin hangi yönleriyle Farsçadan üstün olduğunu belirtmiş, bütün ömrünü Türkçe için tüketmiş ve Türk yazarlarına Farsçaya gereksinim duymayacak kadar güçlü bir edebi dil oluşturmaya çalışmıştır. Nevai'ye göre, Türk şairlerinin kendi dillerine önem vermemelerinin, Farsçaya değer vermelerinin iki sebebi vardır. Birincisi, geleneğin tesiri, ikincisi Farsçanın kolay, Türkçenin zor olmasıdır. Türkçenin halk arasında kullanıldığı, fazla işlenmediği, ihmale uğradığı, buna karşılık Farsçanın çok daha önceden işlenip edebi bir dil haline getirildiği göz önünde tutulursa, Farsça yazmanın Türkçe yazmaktan daha kolay olduğu anlaşılır. Farsça yazmanın yaygın olması ise, oldukça eski ve kuvvetli oluşu idi. Şiire ilgi duyan ve yazmaya yeni başlayan gençler, Farsça yazmayı görenek edinmeleri görünce, onlara uyum sağlamak zorunda kalıyorlardı. Çünkü, şirden sanattan anlayanlar hep Farsça konuşuyorlar, Türkçe bilmiyorlardı. Böylece Türk genç şairleri bunların dilinde yazmak zorunda kalıyorlardı. Nevai bu durumu *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de şöyle ifade etmektedir:

"Türk halkının güzel yazarlarının hepsi Sart dili ile nazmet-sinler, hiç Türk dili ile söylemesinler. Bu ihtimali akla getirmek bile mümkün değil. Hiç şüphesiz çoğu söyleyemiyorlar! Söyleseler bile Sart'ın Türk dili ile nazmetmesi gibi! Fasih Türkler huzurunda okuyamayacaklar ve kabul ettiremeyecekler. Okusalar, her sözlerine yüz kusur bulunacak, her terkiplerine yüz itiraz varid olacak. İşte bu bakımlardan şu anlaşılır: Bu dilde garip sözler ve ifadeler çok olmasına rağmen bunları hoş giden bir tertip ve cezbedici terkipler ile bağlamanız zorluğu vardır. Mübtedi tabiatı o nazmı müşküller içinde bağla-

maktan incinip nefret eder ve daha kolaya doğru meyleder. Pek çok kez bu durumla karşılaşınca tabiatı huy etmiş olur. Tabiat mutad olunca, kendi alışmış olduğunu bırakıp kazanılması daha müşkil olan bir başka alışkanlığa yönelmesi, meydana gelmesi zor olan bir şeydir. Yine o, işe yeni başlayan kişi kendi soyundan olan âcizleri de işte bu yola eğilimli, hatta meşgul olduklarını görür ve gelenek haline gelen devrin yolundan çıkmayı uygun bulmaz ve böyle kalır. Yine mübtedi için âdettir: Yaradılıştan gelen bir özellikle ortaya koyduklarını, her halükârda kendi yarattığı kendine hoş gelecek şekilde yaratılmış olduğundan ister ki onu bu işten anlayanlara arz edip kendini göstere. Bu işten anlayanlar Farsça konuşanlardır ve Türkçeden de nasiplerini almamışlardır, bu yüzden mübtedi tabiatı, o yönden yüz çevirip bu işle meşgul olanlar tarafına meyil gösterir. Nitekim bu zamanda böyle olmuştur.”¹

Selçuklu Devletinin yıkılmasıyla ortaya çıkan Beylikler döneminde Farsçanın üstünlüğü sona ermiş ve Türkçeye dönüş hareketi başlamıştı. Bunda da başta bulunan beyler önemli rol oynamıştır. Çünkü bu beyler Arap-Fars kültürüne pek aşina değillerdi. O bakımdan şair ve yazarlardan eserlerini Türkçe yazmalarını istiyorlar, bilinçli bir şekilde Türkçeyi öne çıkarıyorlardı. Bu bilinçli tutum sayesinde Türkçe artık beylerin saraylarında itibar konumuna yükselmişti. Ayrıca Karamanoğlu Mehmet Bey'in Türkçenin bağımsızlığı konusundaki buyruğu da öteki beylere bir örnek olmuş ve Türkçecilik hareketi büyük bir hız kazanmıştı. Bu fermanla Türkçenin Anadolu'da resmi dil kimliği kazandığı kabul edilmektedir. Ancak buyruğun kimin tarafından verildiği ve nasıl uygulandığı konusu pek açık değildir.² Zira Karamanoğlu'nun saltanat süresi çok kısa olmuştur. Kaynaklarda bu sürenin otuz yedi gün olduğu ifade edilmektedir.³

Hem Anadolu beylerinin kendi milli dillerine bağlılıkları hem de şair ve yazarların Türkçecilik anlayışıyla eser yazmaları, Beylikler döneminde bilim ve kültür hayatına bir canlılık getirmişti. İşte bu tutum sayesinde Beylik merkezlerinde pek çok Türkçe eser ortaya konmuştur. Yazılan bu eserlerin büyük çoğunluğu dini konularda olmakla birlikte, örneğin baytarlık, avcılık, kıymetli taşlar, yiyecekler ve sağlık gibi farklı konularda da pek çok bilimsel eserler yazılmıştır. Yazılan bu eserler de genellikle Farsçadan ve Arapçadan çeviri yoluyla meydana getirilmiştir.

Çeviri eserler arasında Kur'an çevirilerinin önemli bir yeri vardır. Beylikler dönemindeki Kur'an çevirileri daha çok kısa surelerin tercümeleri biçiminde-

¹ F. Sema Barutçu Özönder, haz., *Ali Şir Nevâyi, Muhâkemetü'l-Lugateyn: İki Dilin Muhakemesi* (Ankara: TDK Yay., 1996), 213-214.

² Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul etti?," *TTK- Belleten*, 64 (2000): 51-57.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri* (Ankara: TTK, 1988), 6.

dir Bu sureler de Fatiha, İhlas, Yasin sureleri; Tebareke ve Amme cüzü tefsirleridir. İbadet amacıyla ve Arapça dil öğretiminde kullanılmaları sebebiyle kısa surelerin tercümelerinin tercih edildiği belirtilmektedir. Tercümelerin sırf bu amaçlarla yazıldığı söylemek pek de isabetli değildir. Bunların ötesinde başka sebepler de olmalıdır.

Bu çalışmada Beylikler döneminde yapılan Kur'an tecümleri, özellikle kısa sure çevirileri, çeviri sebepleri, çeviri teknikleri, içerdikleri dil malzemeleri vb. açılarından ele alınıp değerlendirilecektir. Yöntem olarak önce çevirilerde kullanılan usuller belirlenip, o usulle yapılmış tercümeden örnek verilecektir. Böylece kuramsal olarak verilen bilgiler uygulanmış biçimiyle okuyucuya sunulacaktır. Bu ilk tercüme daha sonra yapılan Kur'an tercümelerine model oluşturduklarından Türkçe meal-tefsir geleneğinin oluşmasında büyük öneme sahiptirler. Ayrıca geniş ve açıklamalı biçimde yapılan tercümlerin Türk nesir dilinin gelişmesine de büyük katkıları olmuştur. Kaynak metnin kutsal bir metin olması dolayısıyla tercümleri yaparken mütercimler yanlış yapmama düşüncesiyle tercümelere büyük özen göstermişler, daha önce yapılan tercümelere de yararlanmak suretiyle kelimelere en doğru anlamı vermeye çalışmışlardır. O bakımdan tercüme Türk dili sözlükçülük tarihin güvenilir metinleri arasında yer alırlar.

1. Kur'an-ı Kerim Hakkında

Kur'an-ı Kerim Allah tarafından Hz. Muhammed'e vahyedilmiş ilâhi bir kitaptır. Bu kitap Hz. Muhammed'e bütünüyle bir anda indirilmemiş, Hz. Muhammed'in yirmi üç yıllık peygamberliği süresince parça parça inmiştir. Alak suresinin ilk ayetiyle başlayan Kur'an'ın vahyi Peygamber'in vefatına kadar devam etmiş, Hz. Muhammed'in vefatından kısa bir süre önce inen Bakara suresinin 281. ayetiyle de son bulmuştur.⁴

Hz. Muhammed, kendisine indirilen Kur'an parçalarını "vahiy kâtibi" denilen yazıcılarına yazdırırdı. Vahiy geldikçe Hz. Peygamber, gelen ayetlerin hangi surenin neresine yazılacağını vahiy kâtiplerine bildirir; onlar da ayetleri bildirilen yere yazarlardı. Bu düzenleme Cebrail'in Hz. Muhammed'e işaretiyle yapılırdı. Bu hususta âlimler fikir birliği içindedirler.⁵ Ayetlerin ve surelerin düzeni kronolojik sıraya göre değil ayetler ve sureler arasındaki anlam ilişkilerine göre yapılırdı. Vahiy kâtipleri ayetleri yazdıktan sonra Hz. Muhammed, yazılan metni kontrol etmek amacıyla, vahiy kâtiplerinden, onu kendisine tekrar okumalarını isterdi.

Ayetler, yazıldıktan sonra korunaklı bir yerde özenle saklanırdı. Yazılan Kur'an parçaları Hz. Muhammed'in belirlediği düzene göre ezberlenir ve ibadetlerde okunurdu. Hz. Muhammed'in kendisi de gelen vahyi hemen ezberlerdi. Çünkü Allah, O'na: "Biz Sana öğreteceğiz ve [öğrendiklerinden hiçbirini]

⁴"Allah'a döneceğiniz, sonra herkesin kazancının kendisine eksiksiz geri verileceği ve hiç kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı Günü aklınızdan çıkarmayın." Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*. trc. Cahit Koytak ve Ahmet Ertürk, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2009), 137.

⁵Abdülhamit Birişik, "Kur'an," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, (2002): 387.

unutmayacaksın, Allah'ın [unutmanı] diledikleri hariç; çünkü [yalnız] O'dur insanın kavrayışına açık olan her şeyi ve [ondan] gizli olanları bilen" (A'lâ suresi, ayet 6,7) buyurmuştur. Ramazan ayı gelince, Hz. Muhammed, o vakte kadar indirilmiş olan Kur'an parçalarını Cebrail aleyhisselama okur, onunla karşılaştırırdı. Hz. Muhammed'in sağlığında Kur'an-ı Kerim'in ayetleri bir araya getirilip kitap durumuna getirilmemişti; çünkü vahiy gelişi devam ediyordu ve ne zaman kesileceği de bilinmiyordu. Bununla birlikte inen bütün Kur'an parçaları yazılmıştı ve onları ezberleyenlerin hafızalarında muhafaza ediliyordu.

Hız. Peygamber'in vefatından sonra ašhap da Kur'an'ın yazılması, okunması, ezberlenmesi ve korunması konularında çok hassas davranmışlardır. Yemame Savaşı sırasında Kur'an'ı ezbere okuyan pek çok sahabe şehit düşmüştü.⁶ Bu vaziyet Hız. Ömer'i endişelendirmişti. Hemen Hız. Ebu Bekir'e geldi: "Hız. Peygamber'in sahabileri Yemame'de ateşe düşen pervaneler gibi düşüyorlar. Bunların, ortaya çıkacak benzeri bir fırsatta aynı şekilde şehit olacaklarından endişeliyim. Halbuki bunlar, Kur'an'ın hâfızlarıdır. Böyle giderse Kur'an kaybolup unutulacaktır. Keşke sen Kur'an'ı bir araya getirip yazdırsan"⁷ diyerek kaygılarını belirtti. Bunun üzerine Hız. Ebu Bekir de Zeyd b. Sabit başkanlığında bir heyeti bu işle vazifelendirdi. Heyet, yoğun bir çalışmayla, yazılı Kur'an malzemelerini, toplayarak Hız. Ebu Bekir'e teslim etti. Bu derleme "Mushaf" olarak adlandırıldı. Bu Mushaf Ebu Bekir'in yanında bulunuyordu, ölümünden sonra Hız. Ömer'e, onun vefatı ile de Hız. Ömer'in kızı ve aynı zamanda Hız. Peygamber'in eşi olan Hafsa iktisap etti.⁸

Hız. Osman'ın halifeliliği döneminde devletin sınırları genişledi. Arapça konuşmayan pek çok insan Müslüman oldu. Ayrıca Arapçanın da birtakım lehçe ve şive farkları bulunuyordu. Bu yüzden Kur'an farklı farklı okunmaya başlandı. Bu farklı okunuşlar ise derin ayrılıklara yol açıyordu. Hız. Osman insanları tek okuyuşta birleştirmek amacıyla, Hafsa'nın elindeki ilk Mushaf'ı alarak çoğaltmayı kararlaştırdı. Zeyd b. Sabit başkanlığında bir heyet oluşturdu ve Kur'an'ı yazma görevini verdi. Kur'an'ı yazarken herhangi bir kelimenin yazımında anlaşmazlığa düştikleri zaman da Kureyş lehçesini kullanmalarını tavsiye etti, çünkü Kur'an'ın bu lehçe üzerine indiğini söyledi.⁹ Kur'an'ın yazımı tamamlandıktan sonra da bu nüshadan yedi adet nüsha yapılmasını istedi. Çoğaltılan Kur'an nüshaları Mekke ve Basra'ya, Küfe ve Şam'a, Yemen ve Bahreyn'e gönderildi. Kur'an'ın bir nüshasının da Medine'de kalmasına karar verildi. Hafsa'nın Mushaf'ı da kendisine iade edildi.¹⁰

2. Kur'an'ın Diğer Yabancı Dillere Tercümesi Hakkında

Kur'an-ı Kerim, daha Hız. Muhammed sağ iken Arapçadan başka dillere

⁶ Mustafa L. Bilge, "Yemame," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 43, (2013): 399.

⁷ Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, Trc. Abdülaziz Hatip ve Mahmud Kanik, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), 46.

⁸ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* C. 1 (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyatı, 1988), 10.

⁹ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 10-11.

¹⁰ Birişik, "Kur'an", 386.

tercüme edilmeye başlanmıştır. Örneğin İranlılar Hz. Peygamber'in sahabelelerinden olan Selman-ı Farisi'ye mektup göndererek Kur'an'ın Fatiha suresini Farsça yazmasını istemişlerdir. Selman-ı Farisi de Hz. Peygamber'in izniyle besmeleyle birlikte Fatiha suresini Farsçaya çevirmiştir.¹¹

İslamiyet ilk andan itibaren hem Arap olmayan hem de Arapça bilmeyen toplumlar tarafından da kabul edilmiştir. Müslüman olan toplumlarda din adamları ve bilginler, Kur'an-ı Kerim'in mesajını daha iyi anlayabilmek ve daha rahat açıklayabilmek için Kur'an'ın tercüme ve tefsirine önem vermişlerdir. Böylece İslam'ın ilk yıllarından itibaren Kur'an diğer dillere tercüme edilmeye başlanmıştır. İslamiyet bütün insanlığa seslenen evrensel bir dindir. Bu da Kur'an-ı Kerim'in pek çok dünya dillerine tercüme edilmesini sağlamıştır. Bu bakımdan Kur'an-ı Kerim dünyada en çok tercüme edilen eserler arasına yer almaktadır. Kur'an-ı Kerim'in 139 dile tercümesinin gerçekleştirildiği ifade edilmektedir.¹² Kur'an-ı Kerim önce Samanoğulları'ndan Mansûr b. Nuh zamanında (350-365 / 961-976) Farsçaya çevrilmiştir. Tercüme yapan heyet arasında Türk asıllı bilginlerin de bulunduğu bildirilmektedir.¹³ Heyet hükümdarın emriyle İbn Cerir et-Taberî'nin *Câmiu'l-beyân* adlı tefsirini özetleyerek Farsçaya çevirmiştir.¹⁴ Tercüme satır-altı tercüme tekniği ile yapılmış bir tercüme olup Farsça kelimeler Arapça kelimelerin hemen altına yazılmıştır. Böylece Türkçe ilk Kur'an tercüme için de, bu ilk Farsça Kur'an tercümesi, bir örnek olmuştur. Belki Türkçe ilk Kur'an tercümesini de bu heyetteki Türk bilginler gerçekleştirmiştir.

3. Kur'an'ın Türkçeye Tercümesi Hakkında

Türkler daha Uygurlar zamanında kabul ettikleri Budizm ve Maniheizm gibi dinlerin metinlerini özenli bir biçimde Türkçeye çevrilmişlerdir. Bu dinlere ait terimleri Türkçeleştirmek için büyük çaba harcamışlar, çeviri yoluyla Türkçe terimler türetmişlerdir. Dile aldıkları yeni kavramlara ya doğrudan doğruya karşılıklar bulmuşlar veya denk türetmeler gerçekleştirerek dilin söz varlığına katkıda bulunmuşlardır.¹⁵ Bu bakımdan Türklerin kutsal metinleri kendi dillerine tercüme etme konusunda birikimleri ve tecrübeleri oluşmuştu. İslam dinini kabul ettikten sonra, Arapça bilmeyen Türkler için dinin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye tercüme ihtiyacı doğmuştur. Bu ihtiyaçla hem ibadetlerini daha bilinçli yapmak hem de kutsal kitaplarını daha iyi anlamak için Kur'an'ı Türkçeye tercüme etmişlerdir. Ancak ilk Türkçe Kur'an tercümesinin ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Böyle olmakla birlikte, ilk Türkçe tercümenin, Farsça tercümeyle aynı zamanda yapılmış olabileceği

¹¹ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 104.

¹² Hidayet Aydar, "Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993), 53.

¹³ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, 200.

¹⁴ Abdulkadir İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercüme Üzerine Bir İnceleme* (Ankara, 1961), 7-8.

¹⁵ Reşit Rahmeti Arat, "Uygurlarda İstıhlara Dair," *Türkiyat Mecmuası* 7-8, (1942): s. 56-81.

kanaati yaygındır.¹⁶ Abdülkadir İnan, Kur'an'ın ilk Türkçe tercümesinin, Farsça tercümeden takribî yüz yıl sonra, yani XI. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olabileceğini ifade etmektedir.¹⁷ Bu ilk tercümeden sonra Kur'an'ın hem Doğu Türkçesine hem de Batı Türkçesine birçok tercümesi gerçekleştirilmiştir. Doğu Türkçesiyle yapılan tercümelelerin Farsça ilk Kur'an tercümesi esas alınarak yapıldığını kabul görmektedir.

Günümüze ulaşan en eski Kur'an-ı Kerim'in tercümeleleri Türkistan kökenli olup Doğu Türkçesiyle yapılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in 12-16. yüzyıllar arasında Doğu Türkçesiyle yazılmış sekiz nüsha tercümesi bilinmektedir. Bunlar ya kelime kelime yapılan satır-altı tercüme veya geniş tefsirli tercümelelerdir. Kur'an-ı Kerim'in mevcut tercümelelerinden beş adet satır-altı, üç adet ise tefsirli tercüme vardır.¹⁸ Doğu Türkçesi ile yapılan bu tercümelelerin kimin tarafından yapıldıkları belli değildir. Yazanlar bilinmediği gibi bunlardan bazılarının yazıldığı yer ve zaman da bilinmemektedir. Doğu Türkçesi ile yazılan Kur'an tercümelelerinin bir kısmı farklı şive özelliklerini ihtiva etmektedir. O bakımdan bunların farklı bölgelerde yazılmış olması ihtimal dâhilindedir. Bu tefsirler anonim bir nitelik taşımaktadır; hatta bazıları "Anonim Tefsir" diye de anılmaktadır.¹⁹ Doğu Türkçesiyle yapılan Kur'an tercümeleleri şunlardır:

Türk İslam Eserleri Müzesi Nüshası:

İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesinde 73 numarada kayıtlıdır. Bu tercüme, Doğu Türkçesi satır-altı Kur'an tercümelelerinin en eskisi olarak kabul edilmektedir.²⁰ Eser üzerinde Abdullah Kök ve Suat Ünlü bu eser üzerine doktora çalışması yapmışlardır.²¹ Ahmet Topaloğlu söz konusu nüsha üzerinde Ekrem Ural'ın doktora çalışması yaptığını bilgi verse de²² henüz bu çalışma ortaya çıkmış değildir.

Özbekistan Nüshası:

Özbekistan İlimler Akademisi bünyesinde bulunan El Biruni Şarksinaslık Enstitüsü'nde 2008 numara ile kayıtlı olan bu Kur'an tercümesi eksik bir tercümedir. Satır-arası şeklinde olan bu tercümede Arapça ile yazılan kelimeler Türkçe ve Farsça kelimelerle tercüme edilmiştir, yani iki dilli bir tercüme niteliği taşımaktadır. Eseri Emek Üşenmez çalışmış, doktora tezini yazmış ve eseri yayımlamıştır.²³

¹⁶ Zeki Velidi Togan, "Londra ve Tahran'daki İslami Yazmalardan Bazılarına Dair," *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 3, (1959-1960): 135.

¹⁷ İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercümeleleri Üzerine Bir İnceleme*, 8.

¹⁸ Janos Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleleri," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21, (1975): 15-24. Ayrıca bk. Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kur'an Tercümeleleri Üzerine - I," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sayı 39 (2010): 115-159.

¹⁹ Halil İbrahim Usta, *Orta Asya Kur'an Tefsiri: Metin- Tıpkıbasım* (Ankara, 2011), 10.

²⁰ Eckmann, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleleri," 17.

²¹ Suat Ünlü, "Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Giriş-Metin-İnceleme-Dizin" (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2004); Abdullah Kök, "Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi: Giriş-Metin-İnceleme-Dizin" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004).

²² Ahmet Topaloğlu, *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır-Arası" Kuran Tercümesi: I. Cilt: Giriş-Metin* (İstanbul 1976), 11.

²³ Emek Üşenmez, *Türkçe İlk Kur'an Tercümelelerinden Özbekistan Nüshası, Satırarası Türkçe-Farsça Tercümesi* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013).

İngiltere Nüshası:

Manchester’da, John Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar bölümünde MSS. 25-38 numarada kayıtlıdır. Satır-arası tercüme tekniği ile yapılmış olup Arapça kelimelere Türkçe ve Farsça karşılıklar verilmiştir. Bu tercüme de Özbekistan nüshası gibi iki dilli bir tercümedir. Tamamı 30 ciltten oluşan eserin 14 cildi elde bulunmaktadır. Janos Eckman eserin sözlüğünü yazarken Türkçe, Farsça ve İngilizce karşılıkları vermiştir.²⁴ Türk Türkologlarından olan Aysu Ata da bu tercüme üzerinde çalışıp eseri giriş, metin, notlar ve dizin şeklinde hazırlayıp yayımlamıştır.²⁵

Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Nüshası:

Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii, 2 numarada bulunmaktadır. Harezmi Türkçesiyle yazılmış satır arası bir tercümedir. 583 yapraktan oluşan eser eksiksizdir. Eser üzerinde doktora çalışması hazırlayan Gülden Sağol eseri üç cilt halinde yayımlamıştır.²⁶

Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Nüshası:

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü 3966 numarada bulunmaktadır. Tercüme farklı şive özelliklerini taşımaktadır. Kelime kelime bir tercüme olmakla birlikte yer yer uzun açıklamalar da yapılmıştır. Bu nüshayı bilim dünyasına ilk tanıtan Türk Türkolog’u Nuri Yüce olmuştur.²⁷ Sonrası eser üzerinde birden çok yüksek lisans çalışmaları yaptırmıştır.²⁸

Topkapı Sarayı III. Ahmet Nüshası:

Bu nüsha, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü 16 numarada kayıtlıdır. Eser, tefsirli tercüme özelliğini taşımaktadır. Bu nüshanın bir tercümesi de Konya Mevlâna Müzesi Kitaplığı’nda 66624/921 numarada korunmaktadır. Abdülkadir İnan, Konya nüshasını inceleyip tefsirin Özbek hanlarından Ubeydullah Han (1511-1530) döneminde yazılmış olabileceğini

²⁴ Janos Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation* (Budapest: Akademia Kiado, 1976).

²⁵ Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi: Giriş-Metin-Notlar-Dizin* (Ankara: TDK Yayınları, 2004).

²⁶ Gülden Sağol, *An Inter-Linear Translation of the Qur’an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile, I. Introduction and Text* (Harvard University, 1993); Sağol, *II. Glossary* (Harvard University, 1995); Sağol, *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section One: 1b-300b* (Harvard University, 1996); Sağol, *III. Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section Two: 301a-587b* (Harvard University, 1999).

²⁷ Nuri Yüce, “Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen,” in *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker*, ed. Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1993), 221-227.

²⁸ Osman Toker, “Karışık Dilli Kur’an Tercümesi: Varak no: 109b-144a” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 2000); Ayşe Uyansoy Hillhouse, “Karışık Dilli Kur’an Çevirisi: Varak no: 1a-37a” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006); Cengiz Müfettişoğlu, “Karışık Dilli Bir Kur’an Çevirisi: Varak no: 37b-72a” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006); Recep Yılmaz, “Karışık Dilli Kur’an Çevirisi: Varak no: 1839b-222a” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007).

nakletmektedir.²⁹ Tefsirin dili Çağatayca'dır. Nüsha üzerinde Hamza Zülfikar doktora,³⁰ İbrahim Taş yüksek lisans çalışması hazırlamıştır.³¹

Anonim Tefsir:

Bu nüsha, Leningrad Asya Müzesi Kitaplığı Cod. Mus. As. 332 co-Wabi-dov 1914 bölümünde ve 2475 numarada muhafaza edilmektedir. Orta Asya Tefsiri veya Anonim Tefsir olarak da bilinmektedir. Aslında eser satır arası bir tercüme özelliği taşımaktadır. Ancak ayet ve surelerin açıklanması için bazı hadis, kıssa ve çeşitli hikâyeler eklendiğinden “tefsir” olarak da adlandırılmıştır. Tefsir üzerinde Halil İbrahim Usta yüksek lisans çalışması hazırlamıştır.³² Sonra da eseri metin ve tıpkıbasım halinde yayımlamıştır.³³ Eserin sözlüğü ise Borovkov tarafından hazırlanmıştır.³⁴ Sözlük, Türkçeye de çevrilmiştir.³⁵

Tercüme-i Tefsir-i Yakub-i Çerhî:

Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsünde nadir eserler arasında P:7180 envanter kaydıyla muhafaza edilmektedir. Yakub-ı Çerhî hazretlerinin Farsça tefsirinin Özbek Türkçesine çevirisidir. Hemedanlı Hacı adında biri tarafından (993/1585) yılında tercüme edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in 29.ve 30. Cüzlerinin tefsiridir. Emek Üşenmez tefsiri giriş, gramer, inceleme, metin, dizin ve tıpkıbasım halinde yayımlamıştır.³⁶

4. Beylikler Döneminde Meydana Getirilen Kur'an Tercümeleri Hakkında

Malazgirt Savaşı'ndan itibaren çeşitli tarihlerde Anadolu'ya büyük miktarda Türkmen boyları geldi. Bunlardan bir kısmı başlarındaki beyleri ile birlikte sınırları korumak üzere sınır boylarına yerleştirilmişlerdi.³⁷ Uç beyi olarak görev yapan bu beyler, düşman saldırılarına engel olurlar, zaman zaman da düşmana karşı saldırı düzenlerlerdi. Böylece sınırlar güven altında tutulurdu.

Selçuklu Devleti'nin zayıflamasını fırsat bilen bu beyler, zamanla Selçuklularla ilişkilerini keserek buldukları topraklarda kendi adlarına bağımsız beylikler oluşturmaya başladılar. Böylece Selçuklu Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda birçok beylik kuruldu. Her beylik kendi hâkimiyet alanı içerisinde hem fikir hareketlerine hem de imar faaliyetlerine büyük önem veriyor-

²⁹ Abdülkadir İnan, “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri,” *TDAY-Belleten* 1962, (1963): 61-62.

³⁰ Hamza Zülfikar, “Çağatayca Kur'an Tefsiri” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1970).

³¹ İbrahim Taş, “Çağatayca Kur'an Tefsiri (21a-41b): Giriş-Metin-Dizin” (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001).

³² Halil İbrahim Usta, “XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesi ile Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989).

³³ Halil İbrahim Usta, *Orta Asya Kur'an Tefsiri: Metin- Tıpkıbasım* (Ankara, 2011).

³⁴ A. K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.* (Moskva, 1963).

³⁵ Halil İbrahim Usta ve Ebulfez Amanoğlu, *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı: XII-XIII. yüzyıllar* (Ankara: TDK Yay., 2002).

³⁶ Emek Üşenmez, *Mevlana Yakub-i Çerhî, Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri, Tercüme-i Tefsir-i Ya'kub-i Çerhî:Giriş-Gramer-Metin-Dizin-Tıpkı Basım* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2019).

³⁷ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, XI.

du. Beylikler bir yandan cami, medrese, kütüphane, imaret, hamam, çeşme, köprü gibi yapılar meydana getirerek şehirleri bayındır duruma getirmeye çalışıyorlar, bir yandan da ilim adamlarını ve sanatçıları koruyup gözeterek dil, edebiyat, ilim ve sanat çalışmalarına bir canlılık getiriyorlardı. Bu çalışmalar Türkçenin gelişmesine de büyük katkı sağlıyordu.

Anadolu Selçuklularında ihmale uğrayan Türkçe, Beylikler zamanında daha bilinçli olarak ele alınıp işlendi. Bunda da başta bulunan beylerin tavırlarının önemli etkisi olmuştur. Selçuklu hükümdarları daha çok Fars dilini ve edebiyatını değerli olarak kabul ediyorlardı. Bunun sebebi de kendilerinin bu dili zaten bilmeleriydi. Hâlbuki Anadolu Türk beyliklerini kuran Türk beyleri Arap ve Fars kültürünü bilmiyorlardı, bundan dolayı Arap ve Fars kültürüne itibar etmeyerek Türkçeye önem verdiler. Böylece pek çok eserin Türkçe yazılmasına özen gösterdiler. Bu yolla hem halkın yararlanmasını göz önünde bulundurdular hem de Türkçenin bir yazı dili halinde gelişmesine hizmet ettiler.

Böylelikle Anadolu beylerinin millî ruha bağlılıkları sayesinde, Selçuklular döneminin az sayıdaki eserlerine karşılık Beylikler döneminde Kur'an tercümeleri, peygamber kıssaları³⁸, evliya menkıbeleri³⁹, nasihatnameler, tıbbı, baytarlığa, avcılığa, madenlere ait kitaplar, rüya tabirlerine ait çeşitli tercüme ve telif eserler; edebî alanda dinî-destanî manzum ve mensur hikâyeler, halka seslenmek için, özellikle gece toplantılarında, Ramazan ve Muharrem aylarında okunmak düşüncesiyle kaleme alınan makteller⁴⁰, tasavvufî ve romantik mesnevîler, divanlar vb. birçok eser meydana getirildi.⁴¹ Böylece Türkçe edebî bir dil olarak kullanıldı.

Beylikler döneminde ortaya konan Türkçe eserlerin pek çoğu dinî içerikli eserlerdir. Bunlar arasında da Kur'an tercümeleri önem arz eder. Anadolu sahasında Kur'an'ın tercüme ve tefsir çalışmalarının ilk örnekleri de bu dönemde yavaş yavaş görülmeye başlanmıştır. Bu bakımdan Kur'an tercümeleri tarihinde Beylikler dönemi bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Bu dönemde ortaya konan Kur'an tercümelerini a) Kısa sure tefsirleri, b) Satır arası tercümeler, c) Açıklamalı tercümeler, d) Uzun tefsirler olmak üzere birkaç grupta değerlendirmek mümkündür.

a) Kısa Sure Tefsirleri Hakkında

Beylikler döneminde yapılan Kur'an tercümeleri, genellikle kısa sureler ve bazı ayetlerin tefsirlerini içermektedir. Bu tefsirler arasında Fatıha tefsiri, İh-

³⁸ Mariana Budu, "Türkçe Kısasü'l-Enbiyâ Tercümeleri ve Ebü İshak İbrâhim b. el-Mansûr b. Halefî'l-Müzekkir en-Nisâbüri'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi," *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 1, 60 (2020): 71-95.

³⁹ Nurcan Güder, "Dâstân-ı İbrahim Edhem" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992); Nurcan Güder, *İbrahim Edhem Destanı* (Konya: Eğitim Kitabevi, 2011).

⁴⁰ Nurcan Güder, "Kastamonulu Şâzî, Maktel-i Hüseyin: İnceleme, Metin, Sözlük, Adlar Dizini" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997).

⁴¹ Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Tercümelerin Türk Diline Etkisi," *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 3 (2011): 1-64.

las tefsiri, Yasin tefsiri, Tebareke tefsiri, Amme cüzü tefsiri, Ayetü'l-kürsî tefsiri gibi sure ve ayet tefsirleri sayılabilir. Sure tercümelerinin hem Kur'an'ı hem de Arap dilini öğretmek amacıyla sırf öğretim amacıyla yazıldıkları ifade edilmektedir.⁴² Fakat sure tefsirlerinin yazılış sebebini "sırf öğretim amacıyla yapıldığı" şeklinde açıklamayı doğru kabul etmek mümkün görülmemektedir. Öncelikle bunlar namazlarda ve ibadetlerde okudukları için Müslümanların ibadetlerini daha bilinçli ve sağlıklı yapmak amacını taşımaktadır. Ayrıca Hz. Muhammed'in kısa surelerin faziletleri hakkındaki sözleri de müfessirleri sure tefsirleri üzerinde çalışmaya yöneltmiştir. Bunların yanında, yaşın ilerlemiş olmasından dolayı Kur'an'ın tamamının tefsirini bitirememeye düşüncesi de kısa surelerin tercih ediliş sebepleri arasında sayılabilir. Bunlara ek olarak; mütercimlerin çoğu eserlerinin giriş kısmında, öldükten sonra kendilerini hayırla hatırlatacak bir eser bırakma arzusunu da dile getirmektedirler.⁴³ Bu sure tefsirlerinin, Ayetü'l-kürsî dışında, hemen hemen hepsinin müellifinin Mustafa b. Muhammed olduğu kabul edilmektedir.

Mustafa b. Muhammed, Orhan Gazi (ö. 763/ 1362) zamanında bilginlerindendir. Eğirdir'de doğmuş, Medine'de, Mısır'da, Şam'da ve Irak'ta öğrenim görmüştür. Sonra ülkesine dönen Mustafa b. Muhammed, Eğirdir'de müderrislik, Denizli'de (Ladik) de kadılıkudatlık yapmıştır. Sure tefsirlerini 1362-1368 yılları arasında yazdığı tahmin edilmektedir.⁴⁴

Bu dönemde Mustafa b. Muhammed'den başka sure tefsiri yazarlar da vardır. Mesela Üveys b. Hoca Osmân b. Emir İlyâs b. Evliyâ da bir Amme Cüzü tefsiri yazmıştır. Bu tefsirin bir nüshası Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı nadir eserler bölümünde N 2495-188 numarada kayıtlıdır.⁴⁵

Ayrıca müellifi belli olmayan sure tefsirleri de vardır. Sure tefsirleri içerisinde yazılış tarihi bilinen ilk eserin ise Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Bey (ö.759/1357) adına (730/1333) yılında yazılan Mülk Suresi tefsiri olduğu ifade edilmektedir.⁴⁶

Sureler tefsir edilirken önce surenin faziletlerinden bahsedilmekte, surenin fazileti hususu, çeşitli hadis ve başka rivayetlerle iyice aydınlatıldıktan sonra, surenin iniş sebebi açıklanmakta, ardından da ayetlerin tefsirine geçilmektedir.

Sureler ayet ayet açıklanmakta, bu açıklamalarda kelimeler teker teker ele alınıp onların derinliğine anlamlandırılması yapılmaktadır. Kur'an'ın başka

⁴² Abdulkadir İnan, "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar," *TDAY-Belleten* 1960, (1960): 90.

⁴³ Ziya Demir, "İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987), XI.

⁴⁴ Ali Öztürk, "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi: Muslihuddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri," *Tarihî, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile Eğirdir, I. Eğirdir Sempozyumu*, (31 Ağustos-01 Eylül 2001).

⁴⁵ Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üves bin Hoca Osmân b. Emir İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri," *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (1-2 Aralık 2010)* içinde, 315-368 (İstanbul, 2013).

⁴⁶ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış," *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları 1*, ed. Bilal Gökçür vd. (İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2011), 146.

surelerinden ayetler ve Hz. Peygamberin hadislerinden tanıklar da gösterilmektedir. Bunların yanında farklı müfessirlerin konuyla ilgi kanaatlerine de önem verilerek değişik görüşler bir arada sunulmaya çalışılmaktadır. Bu şekilde hem tercümesi yapılan ayetin iyice anlaşılmasına dikkat edilmekte hem de okuyucunun dini bilgileri açısından olgunlaşmasına çalışılmaktadır.

Sure tefsirleri genellikle mevize ve öğüt vermek amacıyla kaleme alındığından, başka kaynaklardan ve çeşitli eserlerden yararlanılarak yazılmıştır. Bu tercüme çoğu açıklamalı uzun tefsir şeklinde yapılmıştır. Bunun yanında kısa açıklamalı olanlar da vardır. Ayetler tercüme edilirken tercüme arasına çeşitli hikâyeler ve rivayetler de katılmıştır. Bu yolla okuyucuya çeşitli dini bilgiler aktarılmıştır. Bunlar uzun uzun anlatmaya dayalı olarak yapıldıklarından Türk nesir dilinin gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Ayrıca halk için yazıldıklarından tercüme dilini sade ve akıcıdır. Bu tür tercümelere örnek olmak üzere Mustafa b. Muhammed'in Tebâreke tefsirinden bir kısmı aşağıda verilmiştir:⁴⁷

[64a] (10) Sûretü'l-mülki ve tusemme'l-vâkıyyetü ve'l-münciyyetü liennehâ (11) takiye ve tünciye kâriyehâ min 'azâbi'l-ğabri. Buña Mülk sûresi dirler ve Vâkıye sûresi (12) dirler. Vâkıye demek "saklayıcı" demek olur, ve Münciye sûresi dirler. Münciye "kurtarıcı" (13) demek olur. Niçün böyle dirler? Anuñ-çün ki okıyıcısını gûr 'azâbından kurtarısar [64b] (1) ve bekleyiser. Bir niceler Mekke'de indi dirler; bir niceler Medîne'de indi dirler. Âyetleri otuzdur, (2) ve kelimeleri üç yüz otuzdur ve harfleri biñ sekiz yüzdür. Ve bularuñ (3) sağışında sırlar vardır. İnşâ'allah zıkr eyleyevüz. Kâle Rasûlullah, 'aleyhi's-selâm, (4) inne sûreten min kitâbi'l-lahi te'âlâ mâ hiye illâ şelâsüne âyeten şefe'at li-raculîn (5) yevme'l-kıyâmeti ve ahrecethu mine'n-nâri ve edhalethu'l-cennete, şadağa Rasûlullah. (6) Rasûlullah hazırâtı, 'aleyhi's-selâm, buyurur ki: Bir sûre vardır Tañrı kitâbında (7) ve ol otuz âyetdür. Kıyâmet gününde şefe'at kıılır, anı okıyanı (8) şamudan kurtarur, uçmağa givürür. Câbir, rağıya'l-lahu 'anhu, rivâyet eyler Rasûl (9) hazırâtından, 'aleyhi's-selâm. Inne Rasûle'llahi, 'aleyhi's-selâm, kâne lâ yenâmü hattâ yeğra'e (10) elif lâm mîm tenzil ve tebâreke'lezi bi yedihi'l-mülk. Ya'ni Rasûl hazırâtı, 'aleyhi's-selâm, gice (11) uyumazdı elif lâm mîm tenzil ve tebâreke okımayınca. Ve 'Abdullah dağı rivâyet kıılır Rasûlden, (12) 'aleyhi's-selâm, buyurdu: Kaçan Tebâreke okıyan kuli gür menziline kosalır, Tebâreke'nüñ (13) on âyeti başından yaña, on âyeti göğsinden yaña, on âyeti ayağından yaña [65a] (1) duralar, münkir ve nekîr her kanķı tarafından gelürse cevâb virüp men' (2) ideler. Eyideler, bunuñ-ıla işüñüz yokdur, bu, dünyâda Tebâreke okıyıcıydı. Ve dağı (3) Peyğambar, 'aleyhi's-selâm, buyurur kim "men kâra'e sûrete'l-mülki fe keennemâ ahÿâ leylete'l-ğadri". (4) Ya'ni kim ki Tebâreke sûresin okısa, kâdir gicesini diri dutmuşça şevâb (5) bula. Ve dağı Tañrı Ta'âlâ bu sûreyi viribidiginiñ sebebi oldur ki, çün "kul (6) hüvallahü

⁴⁷ Tebâreke Tefsiri, Edebiyat Fak. Seminer Ktp. Nr. 3779.

ahad “sûresi indi, Mekke kâfirleri Peygamber katına geldiler, eyitdiler: (7) Yâ Muhammed! Eydürsin ki Tañrı birdür. Bu bir nice irişür dükelini yaratmağa, ve rızkın (8) virmeye ve öldürüp dirgürmeğe, ve kimi şul kimi pâzişâh ve kimi yogsul kimi bay (9) kılmağa? Bizüm ki üç yüz otuz tañrı-muz var, bu dükeline irişmez, didiler. Pes Tañrı Ta'âlâ bu sûreyi viribidi.

Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi

[64a] Süretü'l-mülki ve tüsemme'l-vâkıyyetü ve'l-münciyyetü liennehâ takıye ve tünciye kâriyehâ min 'azâbi'l-kabri. Buna Mülk suresi ve Vâkıye suresi derler. Vâkıye demek “saklayıcı” demektir. Münciye suresi de derler; Münciye demek “kurtarıcı” demektir. Niçin böyle derler? Çünkü o kendini okuyan kişiyi kabir azabından kurtaracak [64b] ve onu bekleyip koruyacaktır. Birçokları Mekke'de indiğini; bazıları da Medine'de indiğini söylerler. Ayet sayısı otuzdur, kelimelerinin sayısı üç yüz otuz, harf sayısı ise bin sekiz yüzdür. Bunların sayısında sırlar vardır; inşallah bunları ayrı ayrı yazacağız. Kâle Rasûlullah, 'aleyhi's-selâm, inne sûreten min kitâbi'l-lahi te'âlâ mâ hiye illâ selâsüne âyeten şef'e at li-raculin yevme'l-kıyâmeti ve ahrecethu mine'n-nâri ve edhaletu'l-cennete, sada-ka Rasûlullah. Rasûlullah, salat ve selam onun üzerine olsun, şöyle buyuruyor: Tanrının kitabında otuz ayetten oluşan bir sure vardır; kıyamet gününde okuyucusunu cehennemden kurtarıp cennete girdirmek suretiyle ona şefa'at edecektir. Cabir, Allah ondan razı olsun, Peygamber hazretinden şöyle rivayet ediyor: İne Rasûle'llahi, 'aleyhi's-selâm, kâne lâ yenamü hattâ yekra'e elif lâm mîm tenzîl ve tebâreke' llezî bi yedihi'l-mülk. Peygamber Aleyhisselam, gece elif lâm mîm tenzîl ve tebâreke surelerini okumadan uyumazdı. Ve Abdullah da Peygamber aleyhisselamdan şöyle bir rivayette bulunuyor: Peygamber buyurdu ki ne zaman Tebâreke okuyan bir kişiyi kabre koysalar, Tebâreke'nin on ayeti başından yana, on ayeti göğsünden yana, on ayeti de ayağından tarafta dururlar. [65a] Münker ve Nekir her hangi taraftan gelirse geri çevirirler ve “bununla işiniz yoktur, çünkü bu dünyada Tebâreke okurdu” diye cevap verirler. Ve yine Peygamber aleyhisselam buyuruyor ki: men kara'e sûrete'l-mülki fe keennemâ ahyâ leylete'l-kadri. Kim Tebâreke suresini okursa Kadir gecesini ihya etmiş gibi sevap kazanır. Yüce Tanrı'nın bu sureyi göndermesinin sebebi şudur: Kul hüvallahu ahad suresi inince Mekke kâfirleri Peygamber'in huzuruna geldiler ve şöyle dediler: Ya Muhammed! Diyorsun ki Tanrı birdir. Bu bir Tanrı rızık vermek, öldürüp diriltmek, bazı kişileri hizmetçi, bazı kişileri padişah yapmak; kimini yoksul kimini zengin yapmak şeklindeki bütün bu işleri yaratmaya nasıl erişir? Hâlbuki bizim üç yüz otuz tanrımız var bunların hepsine yetişemez. İşte bunun üzerine Yüce Tanrı bu sureyi gönderdi.

b) Satır-altı Tercüme Hakkında

Satır-altı tercüme tekniği, kelimesi kelimesine yapılan çeviri tekniğidir. Bu

şekilde yapılan tercümede tek tek kelimenin anlamı ön plandadır. Bu yöntem yalnızca Kur'an tercümelerinde değil sözlük, fıkıh kitapları, bazı kaside tercümeleri, *Gülistan*, *Bostan*, *Pend-nâme* gibi farklı nitelikteki eserlerin tercümelerinde de kullanılmıştır.⁴⁸ Türkçe Kur'an tercümelerinin ilk örnekleri bu yöntemle oluşturulmuş tercümelerdir. Bunun da sebebi Kur'an-ı Kerim metnin kutsal kabul edilmesi, tercüme edilirken hem lafzın hem de anlamın kutsiyetine halel getirmeme endişesidir. Çünkü tercüme çevirenin bilgisi, anlayışı ve niyetine bağlı olarak yorumlamak ve az da olsa değiştirmek demektir.⁴⁹ O bakımdan mütercimler tercüme yapıyorlar metne sadık kalma hususunda çok hassas davranmışlardır. Her kelimenin ifade etmek istediği anlamı tam olarak belirtmeye çalışmışlar, yanlış yapmamaya büyük özen göstermişlerdir.

Satır-altı Kur'an-ı Kerim tercüme her bir Arapça kelimenin altına Türkçeye karşılık gelen kelime yazılarak meydana getirilmiştir. Bu yolla Türkçenin türetme ve birleştirme biçimindeki söz yaratma imkânlarından geniş ölçüde yararlanılmıştır. Dile giren yeni kavramlara yeni karşılıklar bulunmaya çalışılmıştır. Bu metotla Türkçenin kelime haznesine çok yeni kelime katılmış; dilin kelime haznesi zenginleşmiştir. Bu metotla pek çok yabancı kelimeye Türkçe karşılıklar bulunmuştur. Kuşku yok ki, bu tercüme ve terimleştirme çalışmalarının Türkçenin olgun bir yazı dili, bilim dili ve edebî dil durumuna ilerlemesine önemli katkısı olmuştur.

Fakat bu tercümelerde dilin söz dizimi Arapçanın etkisi altında kalmaktadır. Satır altı Kur'an tercüme tarihi sözlükçülük açısından önemli kaynaklardır. Türkçenin söz yaratma imkânlarından yararlanılarak Arapça kelimelere nasıl karşılıklar bulunduğunu göstermek üzere Ahmet Topaloğlu tarafından yayımlanan Muhammed b. Hamza'nın XV. yüzyılda yazmış olduğu satır arası Kur'an tercümesinden bazı örnekler aşağıda gösterilmiştir⁵⁰:

⁴⁸ Eren Ertürkoğlu, *Osmanlı Edebiyatında Satırlı Tercüme Tekniği ve Satırlı Bir Bostan Tercümesi* (Dün Bugün Yarın Yayınları, 2024), 39-84.

⁴⁹ Uwe Blasing, "Yüce Allah'ın İnsanoğluna Gönderdiği Söz Nasıl Tercüme Edilir? Kur'an-ı Kerim'in Eski Anadolu Türkçesine Çevirilerine Ait Bazı Notlar," *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, 1-2 Aralık 2010 (İstanbul 2013), 54.

⁵⁰ Ahmet Topaloğlu, *Muhammed b. Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi*, Cilt: 2, (İstanbul, 1978).

Tablo 1.: Muhammed b. Hamza'nın XV. yüzyılda yazmış olduğu satır arası Kur'an tercümesinden bazı örnek kelimeler:

Arapça / Farsça	Türkçe
âmir	buyurıcı
amm	ata er karındaşı, ata karıdaşı
azm	gönlü bir işe bağlamak
berzah:	araya girici, perde
beyân	bellü eylemek
cehâlet	bilmezlik
cenin	ana karnındağı oğlan
cidâl	dartışmak
emel	sağınç
esef	katı kaygu
evvâh	çok ah diyici
ezâ	incinesi nesne
fârik	ayırıcı
fesâd	azgunluk
hâfiz	saklayıcı
hâlik	yaradıcı, endâze eyleyici
hammâl	götürücü
hamr	süci
hâzir	yaraklu
hikmet	dürüst söz
husnâ	gey görklü
katl	depelemek
leyl	dün
marîz	sayru
meyyit	ölücü
mursel	Cebreyil gelinmiş peygamber
müslim	boyun virici
mü'ezzin	kığırdıcı

sâhir	yañsulayıcı
serî'	ivici
seyyâr	yol yürüyici
tahâret	arınmak
tâğût	tanrıdan ayruk tapılan, but
ufuk	yir gök kıranı
ümmî	okumaz yazmaz
zebûr	gökden inen kitaplar

c) Kısa açıklamalı tercüme hakkında

Bu tercüme, satır-arası tercüme ve açıklamalı tefsirler arası bir gidiş seçilerek yapılmış tercüme'dir. Satır-arası tercüme, Arapça kelimeleri tek tek Türkçe kelime ile karşılama temeline dayalı olarak yazılmış eserlerdir. Bu bakımdan tercüme'nin cümle yapıları Arapçanın etkisi altındadır. Uzun tefsirlerde ise önce ayetlere kısaca anlam verilir sonra uzun uzun açıklamalara geçilmektedir. Dolayısıyla tercüme ile tefsir birbirinden pek ayrılmaz. Kısa açıklamalı tercüme'de ise ayetin hemen yanına kısa cümlelerle anlam, kaynak metnin aslına sadık kalınarak yazılmaktadır. Bu tercüme bir yönüyle satır arası tercüme'ye benzetmekle birlikte, anlamı cümle hâlinde tamamlamaları bakımından onlardan ayrılmaktadır. Ayrıca ayetin cümle hâlinde anlamı verildikten sonra bazen kısa açıklamalar da yapılmaktadır. Bu yöntemle yapılmış müellifi meçhul bir Amme cüzü tefsirinden birkaç sayfalık kısmı örnek olarak aşağıda verilmiştir:

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-raħim

[76b] (1) “عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ” Bu sûre Mekke'de indi, âyetleri kırk bir ve kelime-leri yüz seksen (2) ve harfleri sekiz yüz on altıdır. Übey bin Ka'b rađi-ya'l-lâhu'anh eydür, Resûl 'aleyhi's-selâm işitdüm (3) kanķı ķişi kim bu sûreyi okusa Haķķ Ta'âlâ aña kıyâmet gününde uçmak şarâbın içtûir. (4) Kavluhû Ta'âlâ “عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ” ‘ne şorarlar Kureyşler bir birine’. Bu âyet Kureyşler şânına (5) indi anuñ-çün kim Kureyşler kıyâmete münkir oldılar. Kaçan Resûl 'aleyhi's-selâm bulara kıyâmet (6) haberin dir olsadı, bular inkâr vechiyle bir birine eyitdiler, kaçan olurmuş (7) kıyâmet diyü söyleşürler. Haķ Ta'âlâ kıyâmet hâlini âşikâre kıldı. “عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ” ‘ne şorarlar bu Kureyşiler bir birine?’ “عَنِ النَّبِیِّ الْعَظِیْمِ” ol ulu haberden; ol (9) ulu haber kıyâmet durur ve bir niçeler eydür “النَّبِیِّ الْعَظِیْمِ” kaçan sûre gelse âyet gelse (10) Kureyş kâfirleri bir birine şorarlar inkâr yöninden maşharalığa alurlardı. (11) Haķ Ta'âlâ eyitdi “عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ” ne şorarlar Kureyşiler “عَنِ النَّبِیِّ الْعَظِیْمِ” Kır'ân şorarlar, “nebe” Kır'ân durur, “aẓim” ululamakdur Kır'ân'ı. (13) “هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ” Ol Kır'ân ki Kureyşiler ihtilâf bildiler ki-

miler eyitti Tañrı sözidir; ol mü'min (14) oldu, kimileri eyitti Muhammed sözidir; ol kâfir oldu. Mü'minler eydür kıyâmet olsardur (15) ve Kureysiler kâfirleri olmaya didiler; ihtilâf eydüler. “77] [اَكْلًا سَيَعْلَمُونَ” (1) Hakkâ ki tiz bileler kâfirler ne tiz gelicidir. “ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ” andan gine hakkâ ki tiz bileler bular (2) şamu içinde ‘azâb ve bu va’id durur bunlara. “الْمُجْعِلِ” nişe (3) delil kılmazsız siz kıyâmeti, ya nî kılmadum mı size yiri döşek? Musahhar kıldum üstinde karar (4) kılırsız. “وَالْجِبَالِ أَوْتَادًا” ve tağları kazuk kıldum, yirleri anuñla mihladum, deprenmez. (5) “وَوَجَعْنَاكُمْ آرْوَاجًا” ve yaratduk sizi dürlü reng birle erkek dişi çift çift. (6) “وَجَعَلْنَا نُومَكُمْ سَبَاتًا” ve kılmaduk mu uyhuuyi size tenlerüñüz rāhatı? (7) “وَجَعَلْنَا (الَّيْلَ لِيَاسًا” ve kılmaduk mu dñni karañu, sizi örter; bir biriñüz görmezsiniz ve (8) “وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا” ve kılmaduk mu size gündüzi dirlik taşarrufın kılasız diyü. (9) “وَبَيْنَنَا فَوْقَكُمْ” Ve gine kılmaduk mu sizüñ üzerüñüze yedi kat (10) gök muhkem direksüz; yir menfa’atin aña üleştürdüm. “11] [وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَاجًا” ve kılmaduk mu günü çirāg pür nür, size menfa’at virür dürlü dürlü. “12] [مِنْ” ve indürdük size yil birle bulutdan şu kaatre (13) kaatre akar; ya nî yağmur. “لِنُخْرِجَ بِهِ حَبًّا وَنَبَاتًا” çıkardum ol şudan (14) dāneler; nebātilr ādem-çün ve bostānlar, bāğlar budakları bir birine ulaşur çoğlığınan, (15) andan bunu yād kıldı ki kıyâmetde hisābın şorarin didi. Ma lüm kıldı eyitti. [77b] (1) “إِنَّ يَوْمَ الْفُصْلِ كَانَ مِيقَاتًا” ol gün kim kıyâmet ola, hālāyık arasın faşl idem; (2) ehl-i cennet maķāmuna viribiyem ve ehl-i cehennem maķāmuna viribiyem evvelin āhirin. Cümle hālāyık dirilesi (3) yir ol durur hisāb-çün. “يَوْمَ يُنْفَخُ فِي السُّورِ” ol gün ola ki İsrāfil şūra üre, nitekim (4) yād kıldı “فَتَأْتُونَ آفْوَاجًا” ol gün geliserler bölük bölük hisāb yirine, degme bir bölük bir şıfatlı. (5) “وَفُتِحَتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ أَبْوَابًا” ol gün açā gök pāre pāre kapuya varınca hiç (6) hicāb olmaya. “وَسِيرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا” ve yürüde tağlar yir üzerine ilğüm (7) salgum gibi ola. “إِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا” ol şamu kim ben yaratdum ādemiler yolına, (8) arkurı koyam üstinde şırať gerilmiş ola. “لِلطَّاغِيْنَ مَابًا” bu şamu ol (9) kişiler yiridür kim ayağın emr-i haddinden çıkarılilar. “لَا يَبْقَى فِيهَا آخْفَاءًا” Anuñ içinde (10) turalar uzun rüzgār bellü degül. “آخْفَاءًا” seksen yıl olur āhıret yılı (11) birle, degme yılı üç yüz altmış gün olur; degme günü dñnyānuñ biñ yılınca ola. İçeler (12) anuñ içinde şamim ve ğassāk, “لَا يَدْخُلُونَ فِيهَا بِرْدًا وَلَا شَرَابًا” tatmayalar (13) ehl-i cehennem hergiz şoğuk şarāb “إِلَّا حَمِيمًا” meger kaynar şu içeler şarāb yirine. (14) “وَعَسَافًا” iriñ birle şaru şu içeler. “جَزَاءً وَفَاقًا” Bu şamu cezā añā ola kim (15) Tañrı ‘ya kâfir oldu, ebed ol kıla kim ucı kıyı yok.⁵¹

Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi

Esirgeyip bağışlayan Allah'ın adı ile

[76b] ‘Amme yetesāelüne. Bu sure Mekke’de indi, ayetleri kırk bir ve kelimeleri yüz seksen ve harfleri sekiz yüz on altıdır. Übey bin Ka’b, Allah

⁵¹ Amme Cüzü Tefsiri, Manisa İl Halk Kph., Nr. HK4397, vr. 76b-77b.

arada hiçbir engel bulunmaz. *Ve süyyiratü'l-cibâlî fe kânet serâben. O gün yer üzerinde dağlar yürütülür ve bir serap gibi olur. İnne cehenneme kânet mîrsâden. O yarattığım cehennem, üzerine sırat köprüsü kurulmuş vaziyette, insanların yoluna çaprazlama koyacağım. Li't-tâğîne me'âben. Bu cehennem, ayaklarını doğru yoldan çıkaranların, yani azgınlara yeridir. Lâbisîne fihâ ahkâben. (Azgınlara) onun içinde sonu belli olmayan uzun süre kalacaklardır. Ahkâb ahiret yılı ile seksen yıldır; her bir yıl üç yüz altmış gündür ve her bir günü de dünyanın bin yılı kadardır. Lâ yezûkûne fihâ berden velâ şerâben. Cehennemlikler orada asla soğuk bir içecek tatmazlar. İllâ hamîmen. İçecek olarak ancak kaynar su içerler. Ve gassakân ve irinle karışık sarı su içerler. Cezâen vifâkan. Bütün bu cezalar Tanrı'ya inmayanlar içindir; onlar inkârlarına karşılık olarak orada ebedi olarak kalacaklardır.*

d) Tefsirli Tercüme Hakkında

Bu tercüme, ayetlerin uzun uzun açıklamaları esasına dayalı olarak meydana getirilen tercüme türüdür. Arapça kelimelere tek tek Türkçe karşılık vermekten ziyade uzun uzun açıklama yolu tercih edilmiştir. Bu tercümelerde ayrıca konuyla ilgili çeşitli anlatımlara da yer verilmekte, okuyucu çeşitli yönlerden bilgilendirilmeye çalışılmaktadır. Beylikler döneminde bu yöntemle meydana getirilmiş hem sure tefsiri hem de Kur'an'ın bütün haline yapılmış tercüme türüdür. Bu yöntemle meydana getirilmiş tefsire örnek olmak üzere Üveys b. Hoca Osman b. Evliya'nın *Amme Cüzü* tefsirinden birkaç sayfayı aşağıda veriyoruz:

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm

[64a] *عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ عَنِ النَّبِ الْعَظِيمِ الَّذِي هُمْ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ (2) Bu sūrenün sebeb-i nüzūli oldur kim Mekke müşriklerinin bir nicesi dartsıdılar (3) ve şavaşdılar ve söylesdiler. Kıyâmet kôpasına inanmadılar ve Muhammed işinde haq midur (4) yâ degül midür diyü ve şahâbeleri masharaya dutarlardı. Haq Ta'âlâ bu âyeti viribidi-kim (5) “amme yetesâ'elüne”. Ne nesneden şorışurlar ve dartsıurlar işbu müşrikler? (6) “ani'n-nebei'l-'azîmi”; ya'nî ol haberden dartsıurlar. Mücâhid eyitdi: Ulu haber (7) didügi Qur'an'dur. Bunun delili işbu âyettür kim *عَظِيمٌ هُوَ نَبِيُّ* *عَظِيمٌ* *دِير*. Katâde (8) eyitdi: Ol haber didügi gürdan kôpmaqlıkdur. Nite-kim eyitdi:(9) *عَمَّ فِيهِ مُخْتَلِفُونَ* ; ya'nî kim bular gürdan kôpmaqlıkdâ dartsıurlar ve dahî Qur'an haq midur (10) yâ degül midür diyü dartsıurlar. Pes ol kâfirlerün ba'zısı inandı ve ba'zısı inanmadı. (11) Pes güyâ ki Haq Ta'âlâ eydür: İy benüm 'Amme süresin okıyan kullarum, ben sizden (12) hoşnûdam, ve size de anca nesnelere bağışlayam ki siz de benden hoşnûd olasız. (13) Hikâyet: Serîr-i Saqâti'nün bir şâliḥ oğlu var-ıdı. Zâhidlerden idi. Yigitliğinde [64b] dünyâdan gitdi, atası kendü eli-y-le yudı ve namâzın kıldı*

ve haqqına kodı. Çün gice (2) oldı, gördi-kim oğlanuğu nürdan tāt başında ve egninde yetmiş kat hulle (3) bir burāka binmiş, feriştehler şağında ve şolında uçmak bāğçeleri içinde eşerler. Serir-i (4) Saqaṭı eydür: İlerü yürüdüm, oğluma selām virdüm, selāmum almadı. Ben eyitdüm: (5) İy gözüm nūri ve gönüm yemişi, ciger küşem, niçün atañ selāmın almazsın? Baña eyitdi: (6) İy ata, dünyāda selām almak şevābdur. Biz dünyādan gita dük, şevāb kazanmağdan kalduğ. (7) Ahiret geçmiş amellerüñ cezāsın bulacağ yirdür, şevāb kazanacağ yir degüldür. Anuñ-içün (8) selāmuñı almadum, dedi. Andan ben eyitdüm: İy oğul, Hağ Ta’ālā senüñ-ile ne işledi? (9) Eyitdi: Yā ata, şol vaqt-kim her birüñüz benden yüz dönderdüñüz, beni yaluñuz sinlede (10) koyup güdüñüz, Hağ Ta’ālā cānumı girü gevde me viribidi. Çün gözlerüm açdum, (11) kendüzümü şol hāl içinde gördüm. İnleyüp zārılık kıldum. Gözlerümi girü (12) yumdum. Çün girü açdum, başumı bir hoş koğulu, laṭif yüzlü, gökçek nūrlu, şirin (13) sözlü yigidiñ dizi üzerinde gördüm. Ve anuñ koğusından cānum rāhat oldı. [65a] Ben eyitdüm: İy yigit, ne hoş koğuñ var ve ne gökçek yüzüñ var. Ne kişisin baña eydivir, (2) didüm. Kamular beni terk idüp yüz dönderdükleri vaqt sen baña (3) iş olduñ. Ve tatlu yār ve mūnis olduñ, didüm. Andan ol yigit eyitdi: İy (4) yigit, ben Amī me sūresinüñ şevābıyam ki dünyāda beni okurduñ. Uşda ben de saña (5) kıyāmete degin mūnisvan. Andan Ser[ir]-i Saqaṭı eyitdi: Oğlum baña eyitdi: Baba, zinhār (6) Amme sūresine becid olğil kim müminlere eyü yārdur ve gūr içinde gam-gūsārdur, (7) didi. Ve bu müşriklerüñ bir niceleri eydürlerdi-kim bunca yüz yıldan berü ölmüş (8) ve toprak olmuşlardur, dirlerdi. Ve bir niceleri inanurlar idi. Likin kıyāmet kopacağın (9) bilmezler idi. Pes Hağ Ta’ālā bu āyeti viribidi. Ya’nı neden şorarlar? Ya’nı ulu haberden (10) şorışurlar. Ya’nı kıyāmet haberinden. Kamu ahbārlardan uludur.⁵²

Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi

Esirgeyip bağışlayan Allah’ın adı ile

[64a] Bu surenin iniş sebebi şudur: Mekke müşriklerinin birçoğu kıyāmetin kopacağına inanmıyorlar, bu konuyu kendi aralarında konuşup birbirleriyle tartışıyorlardı. Muhammed’in getirdiği haber gerçek midir, gerçek değil midir diye sahabeleri alaya alıyorlardı. Yüce Allah bu ayeti gönderdi: amme yetesâ’elüne. Bu müşrikler neyi soruşturup tartışıyorlar? Anı’n-nebei’l-azîmi. Yani o haberi tartışıyorlar. Mücahit dedi ki, ulu haber denilen Kur’an’dır; bunun delili de şu ayettir: “De ki, bu Kur’an bü-

⁵² Amme Cüzü Tefsiri, Süleymaniye Kph., Fatih, nr. 283, vr. 64a-65a.

yük bir haberdir” (Sad suresi, ayet: 67). Katâde şöyle söyledi: “O haber mezardan dirilerek çıkmaktır, (yani öldükten sonra dirilmektir). Nite kim Yüce Allah buyurdu: *ellezî hüm fihi muhtelifûne*. Yani bunlar mezardan dirilerek çıkmayı ve Kur'an'ın gerçek olup olmadığı hususunu tartışıyorlar. O kâfirlerin bir kısmı buna inandı, bir kısmı inanmadı. Yüce Allah sanki şöyle söylüyor: “Ey benim Amme suresini okuyan kullarım, ben sizden memnunum ve size öyle şeyler bağışlayacağım ki siz de benden hoşnut olacaksınız.” Hikâye: Serîr-i Sakatî'nin zahitlerden olan salih bir oğlu vardı. Gençliğinde [64b] vefat etti. Babası kendi eliyle yıkadı, namazını kıldı ve kabrine koydu. Gece olunca rüyasında oğlunu başında nurdan bir taç, sırtında yetmiş kat cennet elbisesi, bir ata binmiş, sağında ve solunda melekler olduğu halde cennet bahçeleri içinde dolaşırken gördü. Serîr-i Sakatî şöyle anlatıyor: İleri vardım, oğluma selam verdim, selamımı almadı. Dedim ki, ey gözümün nuru, gönlümün yemişi ve ciğerimin köşesi, niçin babanın selamını almazsın? Bana şöyle cevap verdi: Ey baba, dünyada selam almak sevaptır. Biz dünyadan göçtük, sevap kazanmaktan kaldık. Ahiret yapılan işlerin karşılığını alacak yerdir, sevap kazanacak yer değildir. Onun için selamını almadım, dedi. Sonra ben sordum ki oğlum, Yüce Allah seninle ne iş yaptı? Dedi ki: Ey baba, her biriniz benden yüz döndürüp beni mezarda yalnız koyup gittiğiniz zaman, Yüce Allah yeniden canımı gövdeme koydu. Gözlerimi açınca kendimi o hal içinde gördüm. İnlüyip feryat ettim, gözlerimi tekrar yumdum. Gözlerimi geri açınca bışımı bir hoş kokulu, güzel yüzlü, nurlu, tatlı sözlü bir gencin dizi üstünde gördüm. Onun kokusundan canım rahat oldu. [65a] Dedim ki, ey yiğit, ne hoş kokun var, ne güzel yüzün var? Sen kimsin, bana söyle? Herkes beni bırakıp benden yüz döndürdükleri zaman, sen bana arkadaş oldun, tatlı bir yar ve güzel bir dost oldun, dedim. Sonra o yiğit şöyle cevap verdi: Ey genç, ben Amme suresinin sevabıyım, sen dünyada beni okurdun. İşte ben de sana kıyamete kadar dost ve arkadaş olacağım. Sonra Serîr-i Sakatî şöyle anlatıyor: Oğlum bana dedi ki, baba, Amme suresini sakın ihmal etme, üzerine titre; zira müminlere iyi dosttur ve mezar içinde teselli vericidir. Bu müşriklerin birçokları diyorlardı ki bunca yüz yıldan beri ölmüş ve toprak olmuşlar nasıl dirilecekler? Bazıları da inanıyorlardı, fakat kıyametin kopacağını bilmiyorlardı. İşte Yüce Allah bu ayeti gönderdi: Neden soruyorlar? Yani büyük haberden soruyorlar. Bütün haberlerden daha büyük olan kıyamet haberinden.

Beylikler döneminde ortaya konan Kur'an tercümeleri yalnızca sure tefsirlerinden ibaret değildir. Bu dönemde Kur'an bütün olarak da tercüme edilmiştir. Bu tercümeler de yine ya satır-altı ya da kısa açıklamalı ve tefsirli tercümeler şeklindedir. Satır-altı tercümeler, genellikle anonim bir nitelik taşımakta olup müellifleri belli değildir. Bu nitelikte Beylikler döneminde yapılan ilk tercümenin (804/1401) yılında istinsah edilmiş olduğu belirtilmektedir.⁵³

⁵³ Murat Küçük, *Eski Anadolu Türkçesine Ait Satır Arası İlk Kuran Tercümesi* (Ankara, 2014), 24.

Bunun yanında, çok az olmakla birlikte, mütercimi belli olanlar da vardır. Mütercimi belli olanlardan en önemlisi XV. yüzyılın ilk yarısında Muhammed bin Hamza tarafından yapılan satır-altı Kur'an tercümesidir. Eser Ahmet Topaloğlu tarafından yayımlanmıştır.⁵⁴ Satır-altı tercümelelerin kütüphanelerde pek çok nüshaları bulunmaktadır. Bunlar aynı yöntemle ve aynı kaynaklara dayanılarak meydana getirildiklerinden birbirine benzemektedirler. Henüz bu tercümeleler üzerinde karşılaştırmalı bir çalışma ortaya konmadığından tercümelelerin birbirleriyle olan ilgisi belli değildir. Kısa açıklamalı Kur'an tercümelelerinin de sayısı oldukça fazladır. Bu tercümeleler bir yönüyle satır-altı tercümelelere, bir yönüyle de tefsirli tercümelelere benzemektedir. Bu tercümelelerin de kütüphanelerde pek çok nüshaları mevcuttur. Kısa açıklamalı tercümeleler içinde en dikkate değer olanı *Cevâhirü'l-Asdâf*'tır. Müellifi belli değildir, XV. yüzyılın başlarında yazılmıştır. *Cevâhirü'l-Asdâf* ayetlere önce kelime kelime anlam verilmesi bakımından satır-arası tercümelelere benzerken, zaman zaman uzun uzun açıklamalarda bulunulması yönüyle de tefsirli tercümelemeye benzemektedir. Ancak satır-arası tercümelelerden daha geniş bir durum arz etmektedir. Ahmet Topaloğlu *Cevâhirü'l-Asdâf*'ın İstanbul ve Anadolu kütüphanelerinde pek çok nüshasının bulunduğunu bunlardan 28 nüshayı görüp incelediğini belirtmektedir.⁵⁵ Kur'an uzun açıklamalı tefsirlerle de Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu tefsirler de genellikle Ebü'l-Leys es-Semerkandi'nin (ö. 383/993) tefsiri esas alınarak yapılmış tercümelelerdir. Bunların da en önemlisi Musa b. Hacı Hüseyin el-İznîkî tarafından meydana getirilen *Enfesü'l-Cevâhir*'dir.⁵⁶ Yine İznîkî tarafından yazılan Hazin tefsiri de geniş ve açıklamalı tefsirler arasında önemli bir yere sahiptir.

Tercüme yöntemini göstermek üzere *Cevâhirü'l-Asdâf*'tan bir bölüm örnek olarak aşağıda verilmiştir:

[2b] (12) *Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm*

Elif lâm mîm. Ma'nisi İbn Abbâs katında "enellahu a'lemü" demek olur, ya'nî ben ol (13) Tañrıyam ki 'allâmü'l-guyûbam. Ba'zılar eydür: Elif Allah dimekdür, Lâm Cebrâil dimekdür. (14) Şa'bi eydür: Tañrınıñ gizli esrârı vardır, peygamberlere inen kitâblarda ve Kur'an'ıñ sırrı (15) dañı bu harflerdür. Kimesne tertiblerin bilmez; eger bilseler du'â kilsalar, du'â müstecâb olur. Zîrâ ki (16) ism-i a'zam bulardur. İmâm-ı Kutrub eydür: Müşrikler kaçan kim Kur'ân inerdi gavgâ (17) iderlerdi, işitmeyelim diyü. Hak Ta'âlâ bu hurûfı gönderdi kim işitmedüklerini işideler, (18) tahayyürde kalalar. Zâlike'l-kitâbü, ya'nî ol kitâbdur ki ben Âdem'den ahd aldudka (19) va'de itdümdi kim saña vahy kılam ya ol kitâbdur ki Lev-

⁵⁴ Ahmet Topaloğlu, *Muhammed b. Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi* (İstanbul, 1976).

⁵⁵ Ahmet, Topaloğlu, "Cevâhirü'l-Asdâf Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Zajaczkowski'nin Eseri," *Türklük Araştırmaları Dergisi* 2, (1986): 161-183.

⁵⁶ İsmail Taş, "15. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008).

hi'l-mahfûzda yazdum. Lâ raybe (20) fihi. Anda gümân yokdur kim Allah'dandur; Muhammed anı gendüzinden dimedi. Eger şöyle ki şekk [3a] idenler dahı rızâ göziyle baksalar bilürlerdi kim Tañrı Ta'âlâ kelâmudur. Hüden li'l-muttakîne. (2) Ya'nî Tañrıdan korkanlara togru yoldur, azmaga komaz; harâmı halâldan seçer. Ellezîne yü'minüne (3) bi'l-gaybi. Şunlar ki anlar gayba îmân getürdiler, bundan murâd Muhammed ashâbidur ve anlardan sonra (4) gelenlerdür kıyâmete degin. Ba'zılar eydür: Gaybdan murâd kıyâmet kopmaktur. Ve yukîmüne's-salâte. (5) Turgururlar namâzı vaktlarında rükû'ıla, sücûdıla. Ya'nî müttakilerün nişâni gayba îmân (6) getürmekdür ve biş vakt namâz kılmaktur. Ve mimmâ razaknâhüm yünfiküne. Ve anlara virdügümüz (7) rızkdan sadaka iderler. Ba'zı müfessirler murâd bundan sadaka-i mâldur didiler, ya'nî zekâtur. (8) Ba'zılar sadaka-i tatavvu'dur, didiler. Müttakilerün üçüncü nişâni budur. Vellezîne yü'minüne (9) bimâ ünzile ileyke. Ve şunlar ki îmân getürürler şuña ki indürildi saña, ya'nî Ku'âna. (10) Ve mâ ünzile min kablike. Ve şuña ki indürildi senden öñ, ya'nî Zebûra, Tevrâta, İncile (11) ve yüz kitâb dahı var anlardan artuk. Nişânlaruñ birisi dahı budur. Ve bi'l-âhireti hümm (12) yükününe. Ve âhirete anlar inanurlar, ya'nî uçmaga, tamuya, girü kopmaga, hisâba, terâzüya (13) ve ne kim bunlara beñzer var-isa. Üläike alâ hüden min rabbihim. Ol tâyiße hidâyet üzerine (14) dür anlaruñ Tañrısından. Ve üläike hümmü'l-müfihüne. Ve anlar şunlardur ki kurtulmuşlardur (15) âhirette felâh olmaktadır. Ba'zılar katında dâyim ni'met içinde olmaktadır ve ba'zılar katında (16) murâdına irüp korkudan emîn olmaktadır.⁵⁷

Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi

Esirgeyip bağışlayan Allah'ın adı ile

Eliflâm mîm. Anlamı İbn Abbas'a göre "enellahu a'lemü"⁵⁷ demektir, yani ben gaybı bilen Tanrıyım. Bazıları Elif "Allah"tır, Lâm "Cebrâil" diye açıklıyorlar. Şa'bi diyor ki: Peygamberlere inen kitaplarda Tanrı'nın gizli sırları vardır; Kurân'ın sırrı da bu harflerdir. Kimse bunların tertibini bilmez, eğer bilip de dua etselerdi, duaları kabul olurdu; çünkü ism-i âzam duası bunlardır. İmam Kutrub şöyle rivayet ediyor: Ne zaman Kur'an inse müşrikler işitmeyelim diye kavgaya tutuşurlardı. Yüce Allah bu harfleri gönderdi ki işitmediklerini işitsinler ve şaşırıp kalsınlar. Zâlike'l-kitâbü Bu, Levh-i mahfuzda yazdığım ve Adem'den ahd aldığım zaman sana vahy etmeyi vaad ettiğim kitaptır. Lâ raybe fihi Onun Allah tarafından indirildiğine şüphe yoktur; Muhammed onu kendiliğinden söylemedi. Bunda şüphe edenler eğer hakikat göziyle baksalardı, onun Allah kelâmı olduğunu bilürlerdi. Hüden li'l-muttakîne Tanrı'dan korkanlar için sapkınlığa fırsat vermeyen, haramı helalden ayırt eden bir doğru yoldur. Ellezîne yü'minüne bi'l-gaybi Şunlar gayba inandılar; bunlardan murat Hazreti

⁵⁷ Cevâhirü'l-Asdaf, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine, nr.22, vr. 2b-3a

Muhammed'in ashabı ve kıyamete kadar onlardan sonra gelenlerdir. Bazıları "gayb"dan maksadın kıyametin kopması olduğunu söyler. Namazı rüku ve secde ile vaktinde kırlarlar. Yani Allah'tan korkanların ve günah-tan sakınanların nişanı gayba inanmak ve beş vakit namazı kılmaktır. Ve mimmâ razaknâhüm yünfiküne Ve onlar kendilerine verdiğimiz rızıktan sadaka verirler. Bazı müfessirler sadakadan maksadın mal sadakası, yani zekât olduğunu, kimileri de bunun hayır için verilen sadaka olduğunu söy-lerler. İşte günah-tan sakınanların ve Allah'tan korkanların üçüncü nişanı budur. Vellezîne yü'minûne bimâ ünzile ileyke. Şunlar, sana indirilene, yani Kur'an'a inanırlar. Ve mâ ünzile min kablike Ve senden önce indirile-ne Zebûra, Tevrâta, İncile ve bunlardan başka yüz kitaba da inanırlar ki nişanlarının birisi de budur. Ve bi'l-âhireti hüm yükününe. Onlar ahirete, yani cennete, cehenneme, yeniden dirilmeye, hesaba çekilmeye, amellerin ölçülüp tartılmasına ve bunlara benzer ne varsa hepsine inanırlar. Üläike alâ hüden min rabbihim İşte o kimseler Tanrılarında hidayet üzerinedir-ler. Ve üläike hümü'l-müflihüne. Ve bunlar kurtuluşa erip ahirette saade-te kavuşanlardır. Bazılarına göre sürekli nimet içinde olmak, bazılarına göre de muradına erip korkudan emin olmaktır.

5. Tercümelerin Dili ve Söz Varlığı

Beylikler devri Türkçesi, konuşma dilinin yazı diline geçirilmesi biçiminde kurulmuştur. Konuşma dilinde kullanılan pek çok biçim ve söz, yazı dilinde de kullanılmaktadır. Bu bakımdan dil oldukça sade ve akıcıdır. Bu dönemin Türkçesinde Eski Türkçeden gelen arkaik biçimler ile birlikte Oğuzca biçim-ler kaynaşarak yeni bir ilim ve edebiyat dili oluşturmuştur. O bakımdan dö-nemin öteki eserlerinde ve konuşma dilinde var olan bütün şekiller Kur'an tercümelerinde de yaygın biçimde kullanılmıştır. Tercümelerde kullanılan söz varlığına örnek olmak üzere, Üveys b. Hoca Osman b. Evliya'nın Amme Cüzü tefsirinden seçilen arkaik özellikler taşıyan bazı sözler aşağıda gösterilmiştir. Seçilen kelimelerin metinde geçtikleri yerler gösterilmemiş, fakat anlamları belirtilmiştir. Bugün kullanılmayan bu sözler Beylikler dönem Türkçesinde yaygın biçimde kullanılmıştır.

Tablo 2.: Üveys b. Hoca Osman b. Evliya'nın Amme Cüzü tefsirinden seçilen arkaik özellikler taşıyan bazı kelimeler:

acığ	acı
ağmağ	çıkmağ
arığ	arşın
arğun arğun	yavağ yavağ
artuğ	bağka
assi:	yarar, kazağ
ayruğ	bağka
aytmağ	söylemek
bağ virmek	ezan okumak
bayığ	kuşkusuz, kesinlikle
baylığ	zenginlik
belüsiz	belirsiz, meğhul
berk	sağlam, kuvvetli
berkitmek	sağlamlaştırmak, pekiştirmek
bilik	ok ve yay kuburu
bireğü	bir kimse, başkası
biti	yazılmış şey, amel defteri
bugur	bu zaman, o an
çeri	asker
dartmağ	çekmek
degme	her bir
degürmek	ulaştırmak, duyurmak, bildirmek
delim	çok, birçok, fazla
dirğürmek	diriltmek, yaşatmak
döleklik	vakar, temkin
dölenmek	karar kılmak, huzura kavuşmak
dutruğ	ateğ tutuğturacak çerçöp
dükeli	hep, hepsi, bütün
dünle	geceleyin
dürüşmek	çalışmak, çabalamak
geñez	kolay
gök kırağı	ufuk çizgisi
gökçek	güzel, sevimli, hoğ
görklü	güzel, temiz, iyi

gücemlemek	zorlamak
ıssı	sıcaklık, hararet
iley	ön
iñen	pek.
issi	sahip, malik
iti	keskin
kaçan	ne zaman, ne zaman ki
kaşımak	öfkelenmek, kızmak
şamu	bütün, hep
kancaru	nereye
kandan	nereden
şangı	hangi
şanı	nerede
şaravaş	cariye, hizmetçi
şarındaş	kardeş
şatı	pek şiddetli
şığırtmak	çağırtmak
şıjğurmak	haykırarak saldırmak
şızlık	kıtlık
kiçi	küçük
kirtinmek	tasdik etmek, iman etmek
kuçmak	kucaklamak, sarılmak
şulağuzlamak	yol göstermek, rehberlik etmek
şulluğçı	hizmetkar
muştuluğ	müjde
noğşa	gem, dizgin
od	ateş
ödi sıdmağ	çok korkmak, ödü patlamak
örü turmak	ayağa kalkmak
sağış	sayı, adet
şaklamak	korumak
sataşmak	rastlamak
segitmek	azarlamak
sımağ	kırmak
sındu	makas
sin	mezar, kabir

sinle	mezarlık, mezar
sovucağ	serin, serin hava
süñük	kemik
şapla	tokat
şesmek	çözmek
şoloğ sā'at	tam o anda
tamu	cehennem
tanişmağ	istişare etmek
taşra	dışarı
tekyelenmek	dayanmak
tolunmağ	ay dolunay durumuna gelmek
uğrı	hırsız
urmağ	koymak
uşanmağ	parçalanmak
üzmek	koparmak
viribimek	göndermek
yağır	sırt, sırtın yukarı kürek kısmı
yarağ yimek	hazırlık yapmak
yarımdası	ertesı gün
yavlağ	pek, çok
yavu kıлмаğ	kaybetmek, yitirmek
yazuğ	günah, cürüm, suç
yigrek	daha iyi, üstün
yügrük	hızlı giden

6. Sonuç

a) Anadolu Selçuklu Devletinin yıkılmasıyla onun hâkimiyet alanı içinde kurulan beyliklere Anadolu Beylikleri denmektedir. Bunlar Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Türkmen beyleri tarafından kurulmuş küçük devletçiklerdir. Selçuklu Devletinin yıkılmasıyla ortaya çıkan siyasi boşluğu doldurup onun yerini almak maksadıyla da birbirleriyle sürekli mücadele etmişlerdir. Bu mücadeleler devam ederken bir yandan da büyük devlet olmanın bir gereği olan bilim, sanat ve kültür faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Beylikler bir yandan cami, medrese, kütüphane, imaret, hamam, çeşme, köprü gibi yapılar meydana getirerek şehirleri bayındır duruma getirmeye çalışıyorlar, bir yandan da ilim adamlarını ve sanatçıları koruyup gözeterek dil, edebiyat, ilim ve sanat çalışmalarına bir canlılık getiriyorlardı. Bu çalışmalar Türkçenin gelişmesine de büyük katkı sağlıyordu. Bu bakımdan Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde bir taraftan cami, medrese, kütüphane gibi ilim ve sanat merkezleri meydana getirilirken, bir yandan da çeşitli telif ve tercüme eserler yazılarak Türkçe bir yazı dili olarak büyük bir ilerleme kaydediyordu.

b) Anadolu Selçuklularında ihmale uğrayan Türkçe, Beylikler zamanında daha bilinçli olarak ele alınıp işlendi. Bunun sebebi de başta bulunan beylerin tutumlarının önemli rol oynamasıydı. Beyliklerin başında bulunan beyler hem kendilerinin hem de halkın yararlanması için şair ve yazarları Türkçe eser yazmaları konusunda teşvik ediyorlardı. Bu özendirme sonucunda Türkçe ilim, sanat ve kültür dili olma yolunda büyük ilerleme kaydetmiştir. Böylece Selçuklular zamanındaki az sayıdaki Türkçe eserlere oranla Beylikler zamanında konu ve sayı bakımından daha çok eser yazılmıştır.

c) Beylikler döneminde yazılan eserlerin önemli bir kısmı Arapça ve Farsçadan tercüme edilmiştir. Bunların da çoğu dinî konularda yazılmıştır. Ancak tıbbı, baytarlığa, avcılığa, madenlere ait kitaplar ve rüya tabirleri gibi din dışı konularda da eserler verilmiştir. Beylikler döneminde yapılan tercümelemler oldukça sade bir üslupla meydana getirilmişlerdir. Bu tercüme faaliyeti, Türkçeye çeşitli bilim dallarına ait pek çok terimin girmesini sağlamıştır. Bu bakımdan tercümelemlerin Türk dili tarihi bakımından değeri oldukça fazladır.

ç) Yazılan tercümelemlerden Kur'an tercümelemlerinin ayrı bir niteliği bulunmaktadır. Farklı dönemlerde ve değişik bölgelerde yapılan bu tercümelemler öteki eserlere göre daha sağlam kaynaklardır. Çünkü bunlar kutsal bir kitabın tercümesidir. Bu bakımdan tercümelemleri yaparken mütercimler eserin kutsiyetine hâlel getirmemek için çok titiz davranmışlar, yanlış yapmamaya büyük özen göstermişlerdir. Daha önce yapılan tercümelemleri de göz önünde bulundurarak kelimelere en doğru anlamı vermeye çalışmışlardır. O bakımdan Kur'an tercümelemleri Türk dili tarihinin hem leksikolojik hem de anlam bilimi açısından en sağlam kaynakları arasında sayılmışlardır.

d) Kur'an tercümelemleri ya her kelimeyi Türkçe bir kelimeyle karşılama esasına dayanan "sıra-arası" tercüme tekniği ile, ya da geniş ve açıklamalı tefsir şeklinde yazılmıştır. Sıra-arası tercümelemlerde her Arapça kelime bir Türkçe kelimeyle karşılanmıştır. Bu durum Türkçenin zengin bir söz varlığının bu-

lunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Kur'an insan hayatının hem bireysel hem de toplumsal hayatının her yönünü kuşatan hükümler ihtiva etmektedir. Özellikle İslam dinin kabulünden sonra dile yeni kavramlar girmeye başlamış, bunlar Türkçeye tercüme edilirken değişik alanlara ait pek çok yeni kelime ve terim kullanılmıştır. Bu yolla dilin kelime kadrosu fevkalade zenginleşmiştir.

e) Beylikler döneminde görülen Kur'an tercümeleri daha çok kısa surelerin tefsirleri şeklinde görülmektedir. Bunlar da genellikle mevize ve nasihat vermek amacıyla kaleme alındığından, başka kaynaklardan ve çeşitli eserlerden yararlanılarak yazılmıştır. Bu tercümeler çoğu açıklamalı uzun tefsir şeklinde yapılmıştır. Ayetler tercüme edilirken tercümeleri arasına çeşitli hikâyeler ve rivayetler de katılmıştır. Bu yolla okuyucuya çeşitli dini bilgiler aktarılmıştır. Bazen bu rivayetler arasında tutarsız bilgilere de rastlanmaktadır. Bunlar uzun uzun anlatmaya dayalı olarak yapıldıklarından Türkçenin cümle yapısında bir akıcılık sağlamış ve Türk nesir dilinin gelişmesine önemli katkıları olmuştur.

Resim 1.: (Cevâhîrül'-Asdaf, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine, nr.22, vr. 2b-3a)

Resim 2.: (Cevâhîrül'-Asdaf, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Hazine, nr.22, vr. 357b-358a)

Kaynakça

- Arat, Reşit Rahmeti. “Uygurlarda İstıhlara Dair,” *Türkiyat Mecmuası* 7-8, (1942): 56-81.
- Ata, Aysu. *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi: Giriş-Metin-Notlar-Dizin*. Ankara: TDK Yayınları, 2004.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Aydar, Hidayet. “Kur’an-ı Kerim’in Tercümesi Meselesi.” Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993.
- Blasing, Uwe. “Yüce Allah’ın İnsanoğluna Gönderdiği Söz Nasıl Tercüme Edilir? Kur’an-ı Kerim’in Eski Anadolu Türkçesine Çevirilerine Ait Bazı Notlar.” *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri 1-2 Aralık 2010* içinde s. 53-75. İstanbul 2013.
- Abdülhamit Birişik, “Kur’an,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, (2002): 387.
- Borovkov, A. K. *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv*. Moskva 1963.
- Bilge, Mustafa L. “Yemâme,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 43, (2013): 399.
- Budu, Mariana. “Türkçe Kısasü’l-Enbiyâ Tercümeleri ve Ebü İshak İbrâhim b. el-Mansür b. Halefî’l-Müzekkir en-Nisâbüri’nin Kısasü’l-Enbiyâ’sının Türkçe Tercümesi.” *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 1, 60 (2020): 71-95. <https://doi.org/10.26650/TUDED2020-0012>
- Cumbur, Müjgân. “Kur’an-ı Kerim’in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri.” *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, (1962): 123-141.
- Demir, Ziya. “İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri.” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987.
- Eckmann, Janos. “Kur’an’ın Doğu Türkçesine Tercümeleri.” *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 21, (1975): 15-24.
- Eckmann, Janos. *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*. Budapest: Akademia Kiado, 1976.
- Erdoğan, Abdulkadir. “Kur’an Tercümelerinin Dili Meselesi.” *Vakıflar Dergisi*, Sayı 1 (1938): 47-53.
- Ertürkoğlu, Eren. *Osmanlı Edebiyatında Satırlı Tercüme Tekniği ve Satırlı Bir Bostan Tercümesi*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2024.
- Güder, Nurcan. “Dâstân-ı İbrahim Edhem.” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992.
- Güder, Nurcan. “Kastamonulu Şâzî, Maktel-i Hüseyin: İnceleme, Metin, Sözlük, Adlar Dizini.” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997.
- Güder, Nurcan. *İbrahim Edhem Destanı*. Konya: Eğitim Kitabevi, 2011.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur’an-ı Kerim Tarihi*. Çev. Abdülziz Hatip, Mahmud Kanık, İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- İnan, Abdülkadir. “Şeybanlı Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur’an Tefsiri.” *TDAY-Bulleten* 1962, (1963): 61-62.

- İnan, Abdulkadir. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye Tercümelere Üzerine Bir İnceleme*. Ankara 1961.
- İnan, Abdulkadir. "Kur'an'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar." *TDAY-Belleten* 8, (1960): 79-94.
- Topaloğlu, Ahmet, haz. *Muhammed bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış "Satır Arası" Kuran Tercümesi*. Cilt: 1-2, İstanbul, 1976, 1978.
- Kök, Abdullah. "Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Dizin." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2004.
- Küçük, Murat. *Eski Anadolu Türkçesine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara 2014.
- Merçil, Erdoğan. "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?" *TTK- Belleten*, 64 (2000): 51-57.
- Barutçu-Özönder F. Sema, haz. *Alî Şîr Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn, İki Dilin Muhakemesi*. Ankara 1996.
- Özkan, Mustafa. "Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üves bin Hoca Osmân b. Emir İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri." *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (1-2 Aralık 2010)* içinde 315-368. İstanbul 2013.
- Özkan, Mustafa. "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Tercümelere Türk Diline Etkisi." *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 3, (2011): 1-64.
- Özkan, Mustafa. "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kuran Tercümelere Üzerine - I." *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 39 (2010): 115-159.
- Öztürk, Ali. "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi: Muslihuddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri." *Tarihî, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile Eğirdir I. Eğirdir Sempozyumu*. 31 Ağustos-01 Eylül 2001.
- Öztürk, Mustafa. "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış." *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-1* içinde 91-160, ed. Bilal Gökker vd. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2011.
- Sağol, Gülden. *An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile, Introduction and Text*. V. 1. Harvard University 1993.
- Sağol, Gülden. *Glossary*. V. 2. Harvard University 1995.
- Sağol, Gülden. *Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section One: 1b-300b*. V. 3. Harvard University 1996.
- Sağol, Gülden. *Facsimile of the MS Süleymaniye Library, Hekimoğlu Ali Paşa No 2, Section Two: 301a-587b*. V. 4. Harvard University 1999.
- Taş, İsmail. "15. yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.
- Taş, İbrahim. "Çağatayca Kur'an Tefsiri (21a-41b): Giriş-Metin-Dizin" (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001).
- Togan, Zeki Velidi. "Londra ve Tahran'daki İslamî Yazmalardan Bazılarına Dair." *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 3, 1-2 (1959-1960): 133- 160.

- Topaloğlu, Ahmet. “Kuran-ı Kerim’in İlk Türkçe Tercümelere ve Cevâhirü’l-Asdaf.” *Türk Dünyası Araştırmaları*, 27 (1983): 58-66.
- Topaloğlu, Ahmet. “Cevâhirü’l-Asdaf Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Zajaczkowski’nin Eseri.” *Türklük Araştırmaları Dergisi* 2, (1986): 161-183.
- Topaloğlu, Ahmet. *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış “Satır-Arası” Kuran Tercümesi, Giriş-Metin*. I. Cilt, İstanbul 1976.
- Topaloğlu, Ahmet. *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış “Satır-Arası” Kuran Tercümesi*. 2 Cilt, İstanbul 1978.
- Usta, Halil İbrahim. *Orta Asya Kur’an Tefsiri Metin- Tıpkıbasım*. Ankara 2011.
- Usta, Halil İbrahim ve Ebulfez Amanoğlu. *Orta Asya’da Bulunmuş Kur’an Tefsirinin Söz Varlığı XII-XIII. Yüzyıllar*. Ankara: TDK Yayınları, 2002.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*. Ankara 1988.
- Ünlü, Suat. “Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur’an Tercümesi, Giriş-Metin-İnceleme-Dizin.” Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2004.
- Üşenmez, Emek. *Türkçe İlk Kur’an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası, Satır arası Türkçe-Farsça Tercümesi*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2013.
- Üşenmez, Emek. *Mevlânâ Yaküb-i Çerhî, Çağatay Türkçesi Kur’an Tefsiri, Tercüme-i Tefsir-i Ya’küb-i Çerhî, Giriş-Gramer-Metin-Dizin-Tıpkı Basım*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2019.
- Yüce, Nuri. “Eine neu entdeckte Handschrift des Mitteltürkischen.” *Sprach und Kulturkontakte der türkischen Völker içinde* 221-227, ed. Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993.
- Zülfikar, Hamza. “Çağatayca Kur’an Tefsiri.” Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1970.

Extended Abstract

About the Language of the Qur'an Translations Revealed During the Anatolian Beyliks Period

The Holy Quran is a divine book revealed by Allah to the Prophet Muhammad. This book was not revealed to the Prophet in its entirety all at once, but was revealed piece by piece during the Prophet's twenty-three years of prophecy. The revelation of the Quran continued until the death of the Prophet.

The Prophet (peace be upon him) used to dictate the revelations to the scribes of the revelations, who were specially assigned. As the revelation came, the Prophet (peace be upon him) would inform his companions of the location of the verses in the suras with the sign of Gabriel and have the verses written there. The Prophet (peace be upon him) used to ask the scribes of the revelation to read the text to him once again in order to check for spelling errors.

Hadrat Abu Bakr appointed a committee headed by Zayd ibn Sabit to write the Quran and the Quran was enclosed in two covers. This compilation is called "Mushaf". This Mushaf remained with Abu Bakr, and after his death, it passed into the hands of Hadrat Umar, and after his death, it passed into the hands of Hafsa, the daughter of Umar and the wife of the Prophet.

By the time of Uthman's caliphate, the borders of the Islamic State had expanded, and many people whose mother tongue was not Arabic had become Muslims. In this respect, there were differences in the recitation of the Quran by both Arab tribes and foreigners who had recently converted to Islam.

Hadrat Uthman, believing that people should unite in a single recitation, decided to take the first Mushaf in Hafsa's hand and multiply it. He commissioned a commission consisting of Zayd ibn Sabit, Abdullah ibn Zubayr, Sa'id ibn al-As, and Abd al-Rahman ibn al-Harith ibn Hisham to write the Quran. He said that when they had a dispute about the spelling of any word while writing the Quran, they should write it according to the Quraysh dialect because the Quran was revealed on this dialect.

After the writing work was completed, Hafsa's Mushaf was returned to her. Seven copies of the Quran were sent to Mecca, Basra, Kufa, Damascus, Yemen and Bahrain. A copy was also left in Medina. After this, Hadrat Uthman ordered the burning of the Qur'anic texts outside the seven Mushafs in order to eliminate the differences in reading and combine them in a single recitation.

The Qur'an has been translated into other languages since the time of the Prophet. For example, the Iranians wrote a letter to Salman al-Farisi and asked him to write Surah al-Fatiha of the Quran in Persian; Salman al-Farisi also applied to the Prophet and with his permission, he translated Surah al-Fatiha into Persian along with the basmala.

This movement to translate the Quran into other languages, which started in the early years of Islam, has gained momentum and the Quran has been partially or fully translated into many of the living languages of the world. It is known that the Quran has been translated into 139 languages.

According to the available information, the Quran was first translated into Persian. This translation is the first translation of the Holy Quran that has reached our time and has an under-the-line quality. Persian words are written under Arabic words, regardless of the syntax rules of the Persian language. This first Persian translation of the Quran was also a model for the first translation of the Quran into Turkish.

The Turks, who translated the holy books of the religions they entered into their own language from the early periods, translated it into Turkish after they became Muslims, in order to learn the teachings and principles of the new religion and to understand the Quran, which is the main source. It is widely believed that the first Turkish translation of the Quran may have been created at the same time as the first translation into Persian, perhaps by Turkish members of the same delegation. This translation is an “inter-the-line” word-for-word translation and is *based on a Persian translation from the Tafsir of Tabari*. After this first translation, many translations of the Qur’an were made into both Eastern Turkish and Western Turkish. It is accepted that the translations made into Eastern Turkish were created on the basis of this first translation.

The first examples of Turkish Quran translations in the Anatolian field are found during the Principalities period. These translations are mostly seen as commentaries on some short surahs and some verses. These are surah and verse commentaries such as *al-Fatiha, al-Ikhlâs, Ya-sin, Amme juzu tafsir, Throne Verse Tafsir*.

It is possible to evaluate the translations of the Quran created during the Principalities in several groups: a) Translations between the lines, b) Translations with short explanations, c) Long commentaries.

In interline translations, it was created by writing the Turkish equivalent under each Arabic word. In this way, it is seen that the derivation and unification possibilities of language are widely utilized. With this method, many new words are added to the vocabulary of Turkish and the vocabulary of the language is enriched. Thus, many foreign words are met through derivation. However, in these translations, the syntax of the language remains under the influence of Arabic. Such translations are important sources for historical lexicography.

Short annotated translations are translations made by following a path between translations between lines and annotated commentaries. Interline translations are works written on the basis of responding to Arabic words one by one. In this respect, the sentence structures of the translations are under the influence of Arabic. In long commentaries, on the other hand, the verses are first given a short meaning and then long explanations are passed. Therefore, translation and exegesis are not very distinguished. In translations with short explanations, the meaning is written faithfully in short sentences right next to the verse. Although these translations are similar to translations between the lines in one aspect, they differ from them in that they complete the meaning in sentences. In addition, after the meaning of the verse is given in a sentence, sometimes short explanations are included. There are many translations created by this method during the Principalities period.

Translations with tafsir are translations that are created on the basis of long explanations of the verses. Rather than responding to Arabic words one by one in Turkish, a long way of explanation was preferred. Most of the commentaries created by this method

during the Principalities period were based on the tafsir of Abu al-Layth al-Samarqandi (d. 383/993).

In annotated translations and commentaries, after the information intended to be given to the reader in the source language is thoroughly assimilated and digested, it is observed that significant fluency is achieved in the sentence structure of the language in these translations, since this information is tried to be given in accordance with the syntax of the translated language. In addition, a lot of information on the subject is included in these commentaries.

